الحمد لله تعالی

که نزاع دیرینه دربارهٔ فسخ نکاح زن مفقود الخبر و قضا علی الغائب را مولانا قاضی غلام جیلانی پنجابی حنفی نقشبندی شمس آبادی علاقه چهچهه ضلع اٹک بوجه کامل فیصله کرد که هر دو امر بشرائط خود درست اند منصف مزاج را شک نماند البته کم علم ضدی متعصب در حق مصنف بدگوئی و حسد خواهد کرد مگر حساد را این پیشه از قدیم است ظاهر که کمال هر شی خود باعث حسد میشود چنانکه زن خوبصورت را ضرائر او (سوکنین سوتین) بوجه حسد او بدصورت میگویند اشعار

حسدوا الفتی اذ لم ینالوا سعیه ❊ فالقوم اعداء له وخصوم ؎ کضرائر الحسناء قلن لوجها ❊ حسدا وبغضا انه لذمیم ـ نام این رساله فیض مقاله

تنجیة الهالک فی جواز العمل علی مذهب الامام مالک

است ـ خاص برائے خیرخواهی اهل اسلام تصنیف نموده شد پروردگار این را قبول فرماید و مصنف و والدین و اقربائے آنرا از ثوابش حصه وافر عطا فرماید ـ اگر کسے از اهل علم خطائے و لغزش بیند ضرور در آن وقت مصنف را اطلاع دهد که اگر از روئے تحقیق علمی قابل قبول باشد قبول کرده خواهد شد زیرا که مقصود پروردن اسلام است نه پروردن کلام است ـ اصل رساله از زمانه دراز مسوده افتاده بود اما ایزاد بعض مضامین در ۱۳۲۰ھ نموده شد وصلی الله تعالی علی خیر خلقه محمد وآله واصحابه اجمعین ۱۲

مطبع مجتبائی جدید دهلی

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله تعالیٰ مالک کل شئ والصلوة علیٰ نبیه المبعوث الی کل حی وعلیٰ آله وصحبه وتابعه وحزبه اما بعد پس در مسئله زن مفقود علماء متقدمین ومتاخرین را باهم اختلاف ست و در کدامی کتاب بیک جا صاف حکم بلا اعتبار رد واعتراض یافته نمی شد ونیز اینکه بعض علماء مثل مولانا عبد الحی لکهنوی رحمة الله علیه که از قهستانی وغیره کتب فقه حکم جواز نکاح زن مفقود داده اند بر مذهب امام مالک رحمة الله علیه آن مطابق اصل مذهب امام مالک رحمة الله علیه نبود بنا بران حکم این مسئله از کتب متعدده مذهب خود ونیز تحقیق آن از کتب امام مالک رح بخیر تحریر آوردم اگر کسے از اهل علم موضع اصلاح بیند ضرور اصلاح بکند زیرا که مسئله دینیه است ومقصود درست کردن اسلام است نه پروردن کلام اللهم انی ان اصبت فمن فضلک وجودک یا مفضال وان اخطأت فمن سوء فهمی والمزال فاغفر لنا ذنوبنا وامح عنا خوبنا یاغفار یاغفار۔ آمین آمین

الاستفتاء ۔ چه حکم ست از علمائے اهل سنت والجماعت درین مسئله که شخصے از عرصه پنج سال ودیگرے از عرصه ده سال ودیگرے از چهارده سال مفقود الخبر است وزنان اینان جوان اند۔ از نان ونفقه عاجز اند۔ محنت ومشقت نیز کردن نمی توانند ومال مفقود موجود نیست۔ یا موجود است اما وارثان مفقود زنش را نمی دهند وبر بعض زنان بوجه عمر شباب غالب ظن است که در زنا مبتلا شوند وبر بعضے زنان این گمان نیست۔ اما چونکه اطفال خورد سال دارند ومتروکه مفقود کفایت بعیال او نمی کند ودر بعضے دیهات مزدوری دستیاب نمی شوند ودر بعضے جایها مزدوری قلیل ست کفایت نے کند ونه حاکم چنانکه بحکم او زن مفقود قرضه گیرد۔ پس آیا در این چنین ضرورت صادقه زن حنفیه مذهب را بمذهب امام مالک رحمة الله علیه عمل کردن جائز ست که بعد چهار سال شوهر خود را مرده شمرده عدت چهار ماه وده روز گذاشته با شوهر دیگر نکاح کند چنانکه مولانا عبد الحی صاحب در مجموعه فتاوی جواز این نکاح نوشته۔

بینوا توجروا۔

الجواب وهو الموافق للصدق والصواب این تفصیل را گوش دارند۔ مطلق گذشتن چار سال هرگز کفایت نکنند بلکه بامر حاکم گذارد ورنه بامر جماعت مسلمین بطریقه آینده فانتظره۔ شخص

حنفی مذہب را زن بالغہ یا مرد غریب باشد یا امیر جاہل باشد یا عالم در ہیچ کدام مسئلہ بلاضرورت صادقہ
وکاملہ از مذہب خود بیرون رفتن جائز نیست زن مفقود را صبر باید کرد چنانکہ اگر زوج موجود باشد و بصورت
بدسلوکی نہ زن را طلاق مے دہد نہ نزد خود میدارد۔ آں وقت زن تا مدت مدیدہ بعضے زنان تا دہ سال بعضے
زیادہ ازیں مدت بلکہ بعضے زنان تا بموت بمجبوری صبر مے کنند۔ بعضے بخانہ مادر و پدر مے نشینند و بعضے بمحنت و
مشقت گذران خود می کنند و بعضے زنان کہ برائے نکاح کردن جائے عمدہ تلاش می کنند و ہیچ جا تا زمانہ دراز
بے شوہر زندگانی میکنند و زنان بیوہ کہ برائے پرورش یتیمان تا مدت دراز و عمر پیرانہ سالی بلکہ تا بموت از نکاح
دیگر کنارہ کش مے مانند ہم چنیں زن مفقود اگر صبر کند کردن می تواند و ایں صبر کردن واجب است بلاضرورت کاملہ
اما بوقت ضرورت کاملہ صبر کردن عزیمت و ثواب است تا کہ از اختلاف صحابہ و امامان دین محفوظ ماند و عمل کردن
بر مذہب امام مالک رحمۃ اللہ علیہ رخصت است **اصل** اختلاف در زمانہ صحابہ کرام واقع شدہ نزد حضرت علی
کرم اللہ تعالی وجہہ زن مفقود صبر کند تا وقتیکہ حالش ظاہر شود از موت آں مفقود یا طلاق دادن و عبد الرزاق
از ابن جریج روایت کردہ کہ حضرت عبد اللہ بن مسعود موافق شد دریں مسئلہ با علی رضی اللہ عنہ کہ آں زن ہمیشہ
انتظار کند و ہمچنیں ابن ابی شیبہ از ابو قلابہ و جابر بن زید و شعبی و نخعی ہمہ گفتند کہ آں زن را قبل از ظہور موت
آں مفقود نکاح کردن درست نیست چنانکہ در زیلعی و تخریج احادیث الہدایہ مبسوط بیان کردہ و ایں احادیث
و آثار مرفوع اند و موافق اند با اصول و قیاس و با جمہور تابعین پس ائمہ حنفیہ بریں عمل فرمودند و حضرت عمر
رضی اللہ عنہ فرمودہ کہ انتظار کند آں زن چہار سال بعد عدت وفات گذاشتہ با دیگرے نکاح کند چنانچہ ایں
حدیث را ابن ابی شیبہ از عثمان و ابن عباس رضی اللہ عنہم روایت کردہ و صاحب ہدایہ فرمودہ کہ عمر رضی اللہ
عنہ رجوع کردہ بطرف قول علی رضی اللہ عنہ اما امام زرقانی مالکی گفتہ کہ ایں غلط است بلکہ از حضرت علی ہم
آمدہ مثل قول عمر رض یعنی کہ امر کردہ شود زن را بگذاشتن چار سال و بعدش عدت موت چار ماہ دہ روز گذارد و پس
امام مالک و امام شافعی رحمہما اللہ بریں عمل کردند وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا یعنی برائے ہر یک امام یک
جانب است کہ میرود بآنجانب فلہذا در مذہب حنفیہ در بارہ نکاح کردن زن مفقود موت اقران و بعضے
او یا ہفتاد یا نود سال یا یک صد سال یا یکصد و بست سال وارد شدہ چنانچہ در کنز الدقائق و ہدایہ و شرح
وقایہ و کافی و تاتارخانیہ و منیۃ المفتی و فتاوی والوالجی و التجنیس و المزید و مجموعۃ الفروع آفندی و غیرہا کتب
بے شمار نوشتہ اند و در کتاب عدۃ ارباب الفتوی صـ ۵۳ نوشتہ کہ در حکم دادن بموت مفقود دوازدہ قول اند
الا راجح و قوی قول این است کہ آنقدر مدت بگذرد کہ مردمان ہم عمر او زندہ نمانند و ہمیں مذہب است کما فی التنویر
للعلائی و در فتاوی خلاصہ گفتہ کہ ہمیں قول را امام سرخسی پسند کردہ و مراد از موت اقران آنست کہ در موضع

آن مفقود ہمہ ہم عمر مرد ماں مردہ باشند چراکہ اگر دراں موضع یک کس از ہمعمران او زندہ ماند حکم بر گرش داده نشود واین مراد نیست کہ در دیگر موضع یا در ہمہ علاقہ یا تمام دنیا ہم عمراو کسی زندہ نباشد وہمیں ارفق و موافق بحال زمانہ است اھ ج ۴ ص ۴۳۷ ـ غرض کہ شخص حنفی را از مذہب خود ہرگز عدول ورجوع نباید کرد و بطرف مذہب دیگراں چنانچہ مذہب امام مالک یا امام شافعی در ہیچ کدام مسئلہ نباید رفت ـ مگر دراں وقت کہ ضرورت کاملہ وصادقہ واقع شود وبغیر عمل کردن بر مذہب دیگر بغالب گمان خود در ہلاکت وحرام خواہد افتاد عمل بمذہب غیر درست است لیکن ہر مذہب کہ از مذاہب اربعہ عمل کند شرط است کہ دراں مسئلہ وواقعہ ہمہ شروط آں مذہب را بجا آرد واین چنین نکند کہ در یک واقعہ چیزے از مذہب خود گیرد وچیزے از مذہب غیر گیرد زیرا کہ این چنیں عمل را تلفیق گویند وتلفیق حرام است باتفاق ہمہ فقہا مثلاً اگر در بارۂ مفقود زن او بر مذہب امام مالک رحمۃ اللہ عمل کند ہمہ قیود وشرائط این مسئلہ را در عمل آرد ـ چنانچہ در فتاوی العطایا النبویہ جلد اول نوشتہ کہ تقلید امام دیگر اگر کند بسہ شرط جائز باشد اول شرط اینکہ برائے ہر ضرورتے کہ عمل بر مذہب دیگر کند آں ضرورت فی الواقع کاملہ وصادقہ باشد بر خواہش نفسانی نباشد ـ دوم شرط اینکہ در مذہب خود بکدامی صورت دفع آں ضرورت نشود در درمختار گفتہ در ضمن یک مسئلہ لو ثبتت ہذہ الروایۃ عن محمد رحمۃ اللہ تعالی اذ کانت صحیحۃ لبنوا الحکم علیہا ولم یحتاجوا الی بنائہ علی مذہب الشافعی رحمۃ اللہ علیہ ـ سوم شرط اینکہ ہرچند فرائض وارکان وواجبات وشروط آن مذہب دیگر دراں مسئلہ باشد التزام آں کند یعنی عامل بمذہب دیگر ہمہ شروط آں مسئلہ را بر خود ضروری داند وبعمل آرد اھ

سوال ـ وقت ضرورت کہ در مذہب خود صورت خلاصی نباشد وبر مذہب امام دیگر عمل کردن درست باشد آں ضرورت چہ معنی دارد ـ بینوا توجروا ـ

جواب معنی ضرورت اینست کہ رسیدن شخصے حالتے را کہ اگر شئ ممنوع وحرام را استعمال نیارد ہلاک شود یا قریب ہلاک شود چنانچہ حموی نوشتہ الضرورۃ بلوغہ حدا ان لم یتناول الممنوع ہلک او قارب الہلاک وہذا یبیح تناول الحرام اھ پس بوقت ضرورت حرام ہم درست گردد بقدر ضرورت نہ زیادہ از ضرورت ثم اقول بالتفصیل المخذ عن الکتاب المستطاب العطایا النبویہ وباللہ تعالی التوفیق مراتب پنج اند ضرورت[1] وحاجت[2] ومنفعت[3] وزینت[4] وفضول[5] پس ضرورت اینکہ بغیر او چارہ نباشد وکند ممکن نباشد مثال ضرورت در مکان بحرمت داخلہ آں سوراخ کہ آدمی دراں بزور داخل شود یعنی اگر مکان ایں قدر باشد کہ آدمی دراں بزور داخل شود ضرورت

رفع شود و مثال ضرورت در طعام اینکه لقیمات لقیمن صلبه چند لقمه خورد که قایم کنند پشت خورنده را یعنی سد رمق او کنند و بوجه آنها از موت گرسنگی نجات یابد و برادای فرایض طاقت دهند این قدر طعام خوردن ضرور فرض است و مثال ضرورت در لباس اینست که خرقة تواری عورته یعنی این قدر پارچه که پوشیده کند بآن عورت خود را اے ستر عورت کند۔ پس این قدر مکان و لباس و طعام که در مرتبه ضرورت است فرض است حاجت اینست که بغیر او نه هلاک شود نه قریب بهلاک رود المضرر و تکلیف یابد مثال حاجت در مکان اینکه چنان کشاده مکان باشد که در سردی و گرمی از تکالیف نفس خود را نگهدارد و مثال حاجت در طعام اینکه آن قدر طعام خورد که در ادا کردن واجبات و سنن قوت یابد و مثال حاجت در لباس اینکه گرمی و سردی را دفع کند و آنقدر بدن پوشیده شود که برهنه کردن آن در نماز و در مجالس مردمان خلاف ادب و خلاف تهذیب شمرده شود مثلاً با صرف پاجامه و سینه برهنه که نماز کردن مکروه تحریمی باشد۔ ابوداؤد و حاکم از بریده رضی الله عنه روایت کرده ان النبی صلی الله علیه وسلم نهی ان یصلی الرجل فی سراویل ولیس علیه رداء یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم منع فرموده که آدمی بے چادر کردن صرف در پاجامه نماز ادا کند و همچنین در مسند احمد و صحیحین از ابی هریره رضی الله عنه روایت کرده در فتاوی خلاصه نوشته لو صلی مع السراویل والقمیص عنده لا یکره اه همین طور فقط پاجامه پوشیده و سینه برهنه نزد مردمان رفتن بلکه در راه رفتن ساقط العدالة مردود الشهادة خفیف الحرکات دانسته شود چنانچه در فتاوی عالمگیریه آورده لا تقبل شهادة من یمشی فی الطریق بسراویل وحده لیس علیه غیره کذا فی النهایه۔ اما این مکروه تحریمی شدن نماز و مردود شدن او آن وقت است که بر پوشیده داشتن سینه قدرت دارد و بلا عذر سینه را برهنه کند۔ اما گرمی عذر نیست که در موسم تابستان بوجه گرمی سینه خود را برهنه کند نزد غیر محرمان مکروه است چنانچه عادت بعض مردمان بنگاله است منفعت اینکه بغیر آن ضرر نباشد اما بودن آن شیء محتاج الیه در اصل مقصود نافع و مفید باشد چنانچه بلندی و بنا کردن مکان که هوائی او صاف ماند و وسعت در اشیاء خوردنی مثلاً نان گندم بجای نان جو۔ قورمه مسکه و شکم سیری خوردن و مثال منفعت در لباس و در نماز عمامه بستن زیرا که اگر مکان بلند بنا نکنند و در خوردنی ها وسعت نکنند بلکه بر یک قسم طعام کفایت کنند و نماز فقط با پاجامه و قمیص و کلاه کنند عمامه بر سر نه بندد هیچ ضرر نباید اما از اصل مقصود که مکان و طعام و نماز است نفع و فائده کامله حاصل نتواند کرد۔ زینت اینکه از اصل مقصود چیزے بالا دنیاده باشد و در اصل شیء زیادتی حسن و خوشنمائی بوجه آن پیدا گردد چنانچه در مکان ساختن محرابها و طاقها و در طعام آمدن رنگ که مثلاً قورمه خوب سرخ باشد و فرنی نهایت سفید و براق و در لباس بخیه باریک باشد

و در پوشیدن آں لباس کجی نباید کہ اصل مقصود مکان و طعام و لباس است و بنا کردن محاریب در مکان و رنگ دادن طعام را و بخیہ باریک در لباس و راستی و ہمواری و قطع لباس این ہمہ حسن و خوبی زیادہ از اصل مقصود است۔ **فضول** اینکہ در چیزے از حد زیادہ وسعت و باریکی و تکلف کردن حالانکہ در آں نفع نباشد مثال فضول در مکان اینکہ نقش و نگار بر دیوار ہا از زر یا بر دیوار ہا غلاف قیمتی انداختن یا آوندو ظروف از زر و سیم داشتن و مثال فضول در طعام اینکہ بعد از طعام خوردن میوہ جات و شیرینی ہا خوردن و مثالش در لباس اینکہ پائچہ پاجامہ از شتالنگ زیر کردن **اکنون** حکم مراتب را گوش دارند کہ مرتبہ ضرورت در مرتبہ فرض است ق مرتبہ حاجت در مرتبہ واجب و سنن مؤکدہ است ق مرتبہ سوم یعنی منفعت ق مرتبہ چہارم یعنی زینت در مرتبہ سنت غیر مؤکدہ و مستحب و آداب است ق مرتبہ پنجم یعنی مرتبہ فضول باختلاف درجات او مباح و مکروہ تنزیہی و تحریمی و حرام باشد قال المحقق علی الاطلاق فی الفتح ثم السید الحموی فی الغمز قاعدۃ الضرر یزال ھھنا خمسۃ مراتب ضرورۃ وحاجۃ ومنفعۃ وزینۃ وفضول فالضرورۃ بلوغہ حدا ان لم یتناول الممنوع لھلک او قارب الھلاک وھذا ایبیح تناول الحرام۔ والحاجۃ کالجائع الذی لو لم یجد ما یاکل لم یھلک غیر انہ یکون فی جھد ومشقۃ وھذا لا یبیح الحرام ویبیح الفطر فی الصوم والمنفعۃ کالذی یشتھی خبز البر ولحم الغنم والطعام الدسم والزینۃ کالمشتھی الحلوی والسکر والفضول التوسع باکل الحرام والشبھۃ اھ **اقول** تکلم رحمہ اللہ تعالیٰ فی مادۃ واحدۃ ببعض صورھا وفھم عن التعریفات بالامثلۃ حالۃ علی فھم السامع وفی جعل الحلوی والسکر من الزینۃ تامل فان فی الحلوی منافع لیست فی غیرھا وقد کان صلی اللہ علیہ وسلم یحب الحلواء والعسل کما اخرجہ الستۃ عن ام المؤمنین رضی اللہ عنہا وما کان لیحب ما لا منفعۃ فیہ وقد نھاہ ربہ تبارک وتعالیٰ عن زھرۃ الحیوۃ الدنیا فلو لم تکن الا زینۃ لما احبہا ولعل ما ذکر العبد الضعیف امکن واتقن۔ **سوال** ضرورت بچند قسم ست۔ **جواب** ضرورت را دو فرد ست یک فرد کامل دیگر فرد قاصر۔ پس کامل فرد ضرورت اینست کہ سوائے اختیار کردن چیز ممنوع بہلاک رسد یا قریب بہلاک رسد و فرد قاصر و ناقص اینکہ محض حرج و تنگی باشد و فقہاء کرام بریں فرد نیز اطلاق ضرورت میکنند چند امثلۂ فرد قاصر ضرورت بیان میکنیم (۱) اگر مدیون از اداے دین انکار کند دائن را جائز است کہ از مال مدیون بغیر اذن او بمقدار حق خود چیزے وصول کند بہ قدی یا فریب یا بزور یا قرض گرفتہ انکار کند یا مجرا نماید

در ترشحہ خود (۲) صاحب اشباہ در قاعدۂ الضرر یزال میفرماید وافتی ابالعفو عن بول السنور فی الشیاب دون الاوانی لانه لاضرورة فی الاوانی لجریان العادة بتخمیرها اھ یعنی علما فتوی داده اند که پیشاب گربه اگر در پاجامہ افتد معاف است و اگر در ظروف افتد معاف نیست زیرا که در جامه ضرورت است و در آوند ظروف ضرورت نیست بوجه اینکه عادت مردمانست که سرهای ظروف را پوشیده میدارند (۳) در بحرالرائق زیر قول متن ویطهر الخف بالدلك گفته لکن عفی عنه فی التشرب من الکثیف حال الرطوبة للضرورة والبلوی اھ ج ۱ ص ۲۳۵ (۴) و همدران بحر گفته قول ومنی یابس بالفرك وقد طهره الشرع بالفرك یابسا یلزم ان یکون اعتبر ذلك لاعتبار للضرورة ص ۲۳۶ ج اول (۵) و در ص ۲۴۷ گفته واما البول المنتضح قدر رؤس الابر فمعفو عنه للضرورة اھ یعنی رشاش شاشه ای پیشاب که مثل سر سوزن باشد بوجه ضرورت معاف اند (۶) همدران بحر گفته وبول الخفافیش لیس بنجس للضرورة اھ یعنی شاشه ای پیشاب شب پره بوجه ضرورت پلید نیست و همین طور در کتب فقه صدها مسائل موجود اند که فی الواقع درانها ضرورت بمعنی کامله هرگز نیست فقط حرج و تنگی باشد لیکن فقهاء کرام بران تنگی و حرج لفظ ضرورت میگویند خیال کنید درین مثالها که اگر دائن از مال مدیون چیزی نگیرد و صبر کند یا معاف کند یا از بول گربه و بول شب پره جامه را ناپاک گفته حکم شستن داده شود یا موضع را نجه افتادن ناپاکی بر دست یا جامه را از سبب رسیدن منی خشک یا از رسیدن رشاش پیشاب مثل سر سوزن جامه را حکم ناپاکی داده بشویند نه کسی هلاک گردد و نه قریب بهلاک میرسد پس بر محض حرج و تنگی اطلاق ضرورت کرده اند امام جائیکه فقط این ضرورت قاصره ثابت شود نه کامله بر مذهب امام مالک رحمة الله علیه در بارۂ مفقود و قضا علی الغائب و در دیگر مسائل که خلاف مذهب خود اند عمل درست نخواهد شد بلکه نفس حرج و تنگی و قلیل تکلیف در هر عبادت موجود است پس اگر بوقت قلیل حرج و صاحب مذهب خود ترک کرده شود خلاف همه امامان است **سوال** بچه طور معلوم باشد که این زن را ضرورت صادقه کامله برای نکاح کردن.

جواب برمذهب امام مالک صاحب است وقتیکه زن خود بگوید که من جوان هستم و غالب گمان دارم که ازین زنا صادر شود یا نزد من نفقه نیست و از قرائن نیز دانسته شود که زن صادقه است اکتفا بظاهر حال او کرده شود اگرچه بصدق او یقین حاصل نشود در علینی بخاری جلد سوم ص ۸ گفته وفیه دلیل علی جواز الاکتفاء بظاهر الحال فی الاخبار دون التوقف علی الیقین اھ در مسائل فقه ظن غالب ملحق بیقین باشد و آن ظن که مجرد باشد مثل وهم است مدار حکم نتواند شد فان الظن الغالب ملحق بالیقین فی الفقه او ما یشتمله اذ علیه یبنی الحکم والظن المجرد مثل الوهم اھ العطایا النبویه در شامی

[illegible]

علیہ ہو ۴۷ کفتہ النسبۃ علی العادۃ الظاہرۃ واجب وممکن انی ص ۳۰۲ ج ۱ وقال فی موضع آخر

نحن نحکم علی الظاہر واللہ یتولی السرائر اہ **سوال** یحتمل ان تکون المرأۃ ...... کاذبۃ

فی الاخبار بضرورۃ النکاح **اقول** اذا کان شئی ظاہرا وخلافہ محتملا لا عن دلیل لم

یعارضہ فلا یقع الشک فی ذلک الظاہر لعدم استواء الطرفین فقد نصوا فی علم الکلام

ان الاحتمال لا عن دلیل لا ینافی الیقین بالمعنی الاعم۔ ولیس ہذا مقام البحث **سوال**

بنا لب بگمان عمل کردن عمل بر دلیل ظنی شد وحالانکہ در امثال ایں مواضع عمل بر دلیل ظنی درست نباشد **اقول**

اگر دلیل قاطع ویقینی موجود باشد آنوقت عمل بر دلیل ظنی درست نباشد والا درست است چنانچہ در فتح القدیر

در بحث استقبال قبلہ آوردہ المصیر الی الدلیل الظنی وترک القاطع مع امکانہ لا یجوز اہ فعلم

ان عند عدم القاطع العمل علی الدلیل الظنی جائز والا یلزم اہدار الدلائل باسرہا وکذا

یلزم سد باب العمل فتامل **سوال** اگر نزد زن مفقود نفقہ موجود است از مال مفقود یا ظاہری

کند کہ نزد من نیست یا پاکدامن است خوف زنا ندارد۔ اما نزد حاکم خوف زنا را ظاہر کردہ حکم فسخ نکاح حاصل کند

آیا ایں حیلہ درست باشد یا نہ **جواب** ہرگز نافع نباشد وزن گناہگار گردد در شامی گفتہ ما یحکم بہ حلا

بالظاہر اذا کان بالباطن خلافہ لم ینفع اہ **سوال** امام مالک صاحب در مہر مفقود مدت چہار

سال گوید یا کہ در مفقود اقسام فقدان را لحاظ میکند ومثل امام مالک صاحب دیگر الائمہ دین نیز قائل باین

تفریق ہست یا نے ومدت چہار سال بامر سلطان باید یا کہ خود بخود گذشتن نیز معتبر باشد **جواب** زن مفقود

را بعد گذاشتن چہار سال بحکم حاکم با شوہر دیگر نکاح کردن بوقت ضرورت در ہر حال مفقود نیست بلکہ امام مالک

صاحب احوال مفقود را بچند قسم کردہ وہمچنیں امام احمد رحمۃ اللہ علیہ قائل بتفریق زوجہ شدہ اند ودیگر ائمہ

باین قائل نیند۔ قال ابن حجر فی الفتح ایضا ان مذہب الزہری فی امرأۃ المفقود التی تربص

اربع سنین وقد اخرجہ عبد الرزاق وسعید بن ابی منصور وابن ابی شیبۃ

باسانید صحیحۃ عن عمر وثبت ایضا عن ابن عمر وابن عباس رضی اللہ عنہم قالا تنتظر

اربع سنین وثبت ایضا عن عثمان وابن مسعود فی روایۃ وعن جمع من التابعین

کالنخعی وعطاء والزہری ومکحول والشعبی واتفق اکثرہم علی ان التاجیل من یوم

ترفع امرہا الی الحاکم وعلی انہا تعتد عدۃ الوفاۃ بعد مضی الاربع سنین ولم یفرق

اکثرہم بین احوال الفقد الا ما تقدم عن سعید بن المسیب وقال اذا فقد فی

الصف عند القتال تربصت امرأتہ سنۃ واذا فقد فی غیر الصف فاربع سنین

وفرق مالك بين من فقد فى الحرب فتؤجل الاجل المذكور (اى اربع سنين)
وبين من فقد فى غير الحرب فلا تؤجل بل تنتظر مضى العمر الذى يغلب على الظن
انه لا يعيش اكثر منه وقال احمد واسحٰق من غاب عن اهله فلم يعلم خبره لا تاجيل
فيه وانما يؤجل من فقد فى الحرب وفى البحر اونحو ذلك وجاء عن علىؓ اذا فقدت
زوجها لم تتزوج حتى يقدم او يموت و قال عبد الرزاق بلغنى عن ابن مسعود
انه وافق عليا فى امرأة المفقود انها تنتظره ابدا ومن طريق النخعى لا تزوج حتى
يستبين امره وهو قول فقهاء الكوفة والشافعى وبعض اصحاب الحديث اھ ج ۹ ص ۳۸۰

ازیں ہمہ معلوم شد کہ برائے زوجہ مفقود از ائمہ اربعہ مشہورہ فقط امام مالک و امام احمد قایل بانتظار چار
سال اند مگر بحکم حاکم و بغیر حکم امام یا حاکم و نائب امام گذشتن چار سال خود بخود اعتبار ندارند اگرچہ
بست سال یا زیادہ گزرند باز نزد ایشان این تاجیل بچار سال بحکم سلطان برائے ہر مفقود نباشد بلکہ برائے
کسیکہ مفقود فی الحرب ونحوہ باشد و اما کسیکہ مفقود فی غیر الحرب باشد برائے آں امام مالک و امام احمد
قایل بموت ہمعمران و اقران اند۔ این تحقیق تر صاحب فتح الباری بود و خلافش از کتب مالکیہ می آید فانتظرہ

سوال صاحب فتح الباری شافعی المذہب است ما از مذہب مالکی در اینجا غرض داریم پس از کتب
معتبرہ مذہب مالکی تحریر فرمایند **جواب** در کتاب معتبر از مذہب مالکیہ کہ نامش شرح شیخ دردیر علی مختصر
الشیخ الخلیل است نقل کردہ می آید ولزوجة المفقود الرفع الى القاضى والوالى ووالى الماء و
هو الساعى اى جابى الزكوة والا فجماعة المسلمين فيؤجل الحر اربع سنين ان دامت
نفقتها من ماله والا طلق عليه لعدم النفقة من حين العجز عن خبره بالبحث عنه
فى الاماكن التى يظن ذهابه اليها فى البلد ان بان يرسل الحاكم رسولا بكتاب لحاكم
تلك الاماكن مشتمل على صفة الرجل وحرفة ونسبه ليفتش عنه فيها ثم بعد الاجل
العاتى بعد الكشف الحاكم عن امره ولم يعلم خبره اعتدت عدة الوفاة اھ
این حکم در دار الاسلام است چنانچہ در آں کتاب خود تصریح است و بعد چند سطر حکم مفقود یعنی زوجہ مفقود
در دار الکفر می نویسد و عبارت اینست وبقيت زوجة الاسير وزوجة مفقود ارض
الشرك للتعمير ان دامت نفقتها والا فلها التطليق كما لو خشيا الزنا وهو (اى
التعمير) سبعون سنة من يوم ولد اھ ص ۳۹۹ الى ص ۴۰۰ مطلب این عبارت اینست کہ اگر
شخصے در دار الاسلام ای ملک اہل اسلام مفقود شد پس اگر زوجہ آں تفریق میخواہد اتنفح خود کہ مفقود

است فریاد کنند پیش والی ملک یا آں والی که گیرنده صدقات واجبه مثل زکوة وعشر است یا پیش قاضی که مقرر
باشد از جانب سلطان فریاد کنند واگر چناں ملک باشد که در انجا والی ملک ووالی زکوة وقاضی مسلمان موجود
نباشند چنانچه ملک افغانستان که والی ملک ووالی زکوة وقاضی هیچ کسے نیست بلکه مردمان خود مختار اند
در چناں جا پیش جماعت مسلمانان حال خود را آں زن بیان کند پس آں حکام ورنه جماعت مسلمانان خطوط و
مردماں را برائے تلاش مفقود روانه کنند بآں طرف که گماں رفتن مفقود آنجا باشد نام مفقود وصورت و
شکل او وپیشه ونسب همه نوشته جا بجا روانه کنند تا که حکام آں طرف حقیقت آنرا دیده معلوم کنند که آیا این چنیں
کس در اطراف ما آمده است یا نه پس وقتیکه آں حکام ورنه جماعت اهل اسلام از تفتیش آں مفقود نا امید
باشند زن را حکم دهند که چار سال در انتظار او توقف کن بشرطیکه از مال مفقود نفقه آں زن تا مدت چهار سال
کفایت کند وبعد مرور چهار سال آں حاکم ورنه مردے از جماعت مسلمین باذن ایشاں آں زن را بگوید که زوج تو
در غالب گماں بمرده است ما حکم بموت او کردیم لهذا عدت موت شمارد اگر زن تفریق مے طلبد ورنه اگر
تفریق نخواهد صبر کند بر حال خود در زوجیت مفقود باشد نه حاجت حکم موت است ونه حاجت گذاردن عدت
است واگر مال مفقود نباشد یا باشد لیکن زن را کفایت نمی کند آں حاکم یا جماعت مسلمین باختیار دادن شخصے
را بوجه عاجز شدن از نفقه آں زن را طلاق دهد واگر مرد مسلم را کفار قید کردند ومفقود شد ونشان او معلوم نشد
یا در دار الکفر مفقود شد پس اگر از مال آں مفقود نفقه زن کفایت میکند از یوم ولادت آں مفقود هفتاد سال
انتظار کنند بعده حکم مرگ او داده شود واگر نفقه کفایت نکنند بجهت آں بهر طور طلاق دهد آں حاکم ورنه مردے از
جماعت مسلمانان حاکم وامیر آں مقام گردد وطلاق واقع کند از جانب زوج باذن دادن ایشاں چنانچه حکم
طلاق است دراں صورت که مردے اسیر کفار شده بعد اسیر شدن مفقود شد یا بغیر اسیر شدن در دار الکفر مفقود
شد وزن او خوف زنا دارد وبغالب گمان خوف کند که از من زنا صادر خواهد شد وصورت طلاق اینست که آں حاکم
که مراد از سلطان ووالی ملک ووالی زکوة است ورنه آں مرد که جماعت اهل اسلام آنرا برائے ایں امر والی آں
موضع کنند زن را بگوید که درمیان تو ودرمیان شوهر تو نکاح را فسخ کردم وشکستم قال الشلبی علی هامش
الزیلعی ج ۲ وصفة التفریق ان یقول القاضی فسخت هذا العقد بین هذه المدعیة وبین
هذا المدعی علیه وتمامه فی الفتح والوسائل اه اگرچه عبارت ایں تفریق در خیار بلوغ آورده اما در نکاح فاسد
وحرمت مصاهرت وفسخ وطلاق نکاح مفقود نیز همیں عبارت صادق آید وایں امر مذهب امام مالک مخالف
مذهب ما نیست فلا تلفیق ـ و در مقدمه مفقود اگرچه مفقود حاضر ومحبوس بخارج نیست تا که اشاره بهذا المدعی
علیه بر وگفته شود لما مفقود حاضر فی الذهن است ولعمری هذا لا یحتاج الی الداخ ق در بعض کتب

بعض امور را زیاده کرده اند چنانچه در مقدمات ابن رشد مالکی مذکور است فالمفقود هو الذی یغیب فینقطع
اثره ولا یعلم خبره وهو علی اربعة اوجه مفقود فی بلاد المسلمین ومفقود فی بلاد العدو و
ومفقود فی صف المسلمین فی قتال العدو ومفقود فی حرب المسلمین فی الفتن التی تکون
بینهم فاما المفقود فی بلاد المسلمین فالحکم فیه اذا رفعت امرأة امرها الی الامام ان
یکلفها لاثبات الزوجیة والمغیب فاذا اثبت ذلک عنده کتب الی والی البلد الذی
یظن انه فیه او الی البلد الجامع ان لم یظن به فی بلد بعینه مستبحثا عنه ویعرف
فی کتابه الیه باسمه ونسبه وصفته ومتجره ویکتب هو بذلک الی نواحی بلده فاذا ورد
علی الامام جواب کتابه بانه لم یعلم له خبر ولا وجد له اثر ضرب لامرأته اجلا اربعة
اعوام ان کان الزوج حرا وعامین ان کان عبدا وینفق علیها من ماله وفی مختصر
ابن عبد الحکم ان الاجل یضرب من یوم الرفع ملتلی استقال واما المفقود فی بلاد
الحرب فحکمه حکم الاسیر لا تتزوج امرأته ولا یقسم ماله حتی یعلم موته او یأتی
علیه من الزمان ما لا یجیئ الی مثله فی قول اصحابنا کلهم حاشا اشهب فانه حکم
له بحکم المفقود فی المال والزوجة جمیعا واختلف فیمن ذهب فی البحر الی بلاد الحرب
ثم فقد فقیل انه کالمفقود فی بلاد المسلمین لامکان ان تکون الریح قد ردته الی
بلاد المسلمین الا ان یعلم انه حاز فی بعض جهات الروم مثلا ثم فقد بعد ذلک وقیل
انه کالمفقود فی بلاد الحرب انتهی بقدر الحاجة مطلب این عبارت اینست که مفقود آن شخص
باشد که هیچ نشان و خبر او معلوم نشود و آن بر چهار وجه است یکی آنکه مفقود شود در بلاد مسلمین دوم
مفقود در بلاد عدو یعنی کفار سوم مفقود در صف مسلمانان وقتیکه با عدو خود یعنی کفار جنگ کنند چهارم
آنکه مفقود شود در جنگ اهل اسلام که ایشان باهم فتنه و جنگ میکنند پس حکم زن مفقود در بلاد اهل اسلام
اینست که وقتیکه زن استغاثه کند نزد امام ثابت کند این امر را که فلان شخص غائب مفقود است و من زوجه
آن مفقودم هستم پس بعد ثبوت این امر حاکم خط خود روانه کند بطرف حاکم آن موضع که گمان باشد که مفقود در آنجا
باشد و اگر گمان بودن مفقود بموضع معین نباشد تا این حاکم بجانب حاکم شهر کلان بنویسد نام و نسب و صفت
یعنی صورت و شکل و طول و عرض و داغ و نشان بر اندامهای او و بیان تجارت وغیره همه که بوجه آنها
مفقود شناخته شود باز آن حاکم مکتوب الیه نیز بعده اطراف و مواضع شهر خود و بواسطه نوکران خود تلاش و
تجسس مفقود کند اگر نشان یافته شد مفقود نماند و اگر هیچ نشان او یافته نشد حاکم مکتوب الیه بطرف

حاکم کاتب بنویسد پس وقتیکه حاکم اول از ہر صورت از معلوم کردن مفقود نا امید و مایوس شد پس اگر آں مفقود حر و آزاد بود برائے زن او چار سال انتظار مقرر کند و اگر غلام بود دو سال مقرر کند و ابتدائی ایں انتظار از اں روز شروع خواہد شد کہ زن استغاثہ دائر کردہ بود و نفقہ دہد حاکم آں زن را از مال مفقود۔

پس ازیں خود دانستہ شد کہ درصورت نبودن مال مفقود آں زن را حکم انتظار نیست بلکہ اگر زن تفریق خواہد حاکم آں وقت فسخ نکاح کند بوجہ عاجز شدن از نفقہ و جماعت مسلمین را اگرچہ ذکر نکردہ اما در مراد داخل ست زیراکہ قیدے کہ در یک کتاب معتبر در کدامی مسئلہ مذکور باشد ہماں قید در دیگر کتب نیز دراں مسئلہ ملحوظ باشد چنانکہ ذکر خواہد شد۔

و لیکن آنکہ مفقود شد در بلاد حرب حکم او حکم اسیر ست نہ زن او نکاح کند و نہ مالش تقسیم کردہ شود بلکہ انتظار کند تا آں وقت کہ امثال و ہمعصر مردان مفقود زندہ نہ مانند ایں قول ہمہ اصحاب ما ست یعنی اصحاب مالکیہ سوائے حضرت اشہب رحمۃ اللہ علیہ کہ حکم میدہد درجواز نکاح زوجہ و تقسیم کردن مال او **و** لیکن کسیکہ براہ دریا بطرف بلاد کفار رفت باز مفقود شد بعضے گفتہ اند کہ حکم او مثل مفقود فی بلاد المسلمین ست زیراکہ ممکن ست کہ باد آنرا انصیا بردہ یگردد بطرف بلاد مسلمین زندہ انداختہ باشد و اگر دانستہ شد کہ باد آنرا بطرف جہات روم یا دیگر طرف از اطراف کفار انداختہ بعدہ مفقود شد آں وقت ایں حکم نباشد و بعضے گفتہ اند کہ حکمش مثل مفقود فی بلاد الحرب ست اھ و شخصیکہ مفقود باشد در صف مسلمین بجنگ کفار یا مفقود شود دراں جنگ کہ دو جماعت مسلمانان باہم میکردند دریں ہر دو روایات مختلف اند در بعض روایات برائے اینہا حکم مفقود در دار الاسلام ست و در بعضے حکم مقتول ست پس انتظار کند زن او تا یک سال یا مانند آں و در بعض آنہا حکم اسیر دادہ اند۔

ایضاً برائے توضیح ہمیں مسئلہ از شرح شیخ صدیر علی مختصر الشیخ صـ ۳۹۹ الخلیل نقل میکنم در تقسیم حالات مفقود و حالات زوجہ او۔

فصل لذكر المفقود واقسامه الاربعة (ولزوجة المفقود) ببلاد الاسلام مدخولا بها او غيرها حرة او امة صغيرة او كبيرة (الرفع للقاضي والوالي) اي حاكم السياسة (ووالي الماء) وهو الساعي اي جابي الزكوة ان وجد واحد منهم في بلدها غير جائر ياخذ الاموال ليكشف عن حال زوجها والا يوجد واحد منهم (فلجماعة المسلمين) من صالحي بلدها ولها ان لا ترفع وترضى بالمقام معه في عصمته حتى يتضح امره او تموت فظاهرها انها مخيرة في الرفع للاصناف الثلاثة والمنقول انها ان ارادت الرفع ووجدت الثلاثة وجب للقاضي فان رفعت لغيره حرم عليها مع وجود ان رفعت لجماعة المسلمين مع وجود القاضي لم يجز فان لم يوجد قاضي فتخير فيهما فان رفعت لغيره حرم عليها مع وجودهما والظاهر الصحة (فيوجل اربع سنين ان دامت نفقتها) من ماله والا طلق عليه لعدم النفقة (اد) يوجل العبد

نصفها) سنتان من حين العجز عن خبره بالبحث عنه في الاماكن التي يظن ذهابه اليها من البلدان بان يرسل الحاكم رسولا
بكتاب لحاكم تلك الاماكن مشتمل على صفة الرجل وحرفته ونسبه ليفتش عنه فيها (ثم) بعد الاجل الكائن بعد كشف الحاكم عن
امره ولم يعلم خبره (اعتدت) عدة (كالوفاة) اي كعدة الوفاة الحرة اربعة اشهر وعشرا والامة بشهرين وخمس ليال على ما تقدم
ولو غير مدخول بها لانه يقدر موته فلا نفقة لها فيه كما قال (وسقطت بها) اي فيها اي بالعدة (النفقة ولا تحتاج الزوجة فيها) اي
في العدة بعد فراغ الاجل (الى اذن) من الحاكم للاعتداد لان اذنه حصل بضرب الاجل اولا (وليس لها البقاء) اي اختيار البقاء في عصمته
(بعدها) اي بعد الشروع فيها على المعتمد وبعد الفراغ اتفاقا (وقدر طلاق) من المفقود حين الشروع في العدة ليفيتها عليه
(يتحقق) وقوعه (بدخول) الزوج (الثاني) عليها حتى لو جاء الاول قبل دخول الثاني كان احق بها وبعد الدخول بانت من
الاول وتاخذ منه جميع المهر وان لم يكن قد دخل بها الخ (او تزوجت بدعواها الموت) لزوجها المفقود ولم يعلم موته الا بقولها فاعتدت
وتزوجت ودخل بها ففسخ نكاحها فاعتدت وتزوجت بثالث ودخل بها ثم ظهر ان نكاح الثاني على الصحة في الواقع لثبوت موت الاول
وانقضاء عدتها منه قبله فلا تفوت بدخول الثالث وترد للثاني لظهور صحته في الواقع (او تزوجت امراة شخص غائب (بشهادة)
رجلين (غير عدلين) على موته (فيفسخ) لعدم عدالة الشهود كتزوجها ثانيا بشهادة عدلين ودخل بها (ثم يظهر انه) اي نكاح المتزوج
بشهادة غير العدلين (كان على الصحة) لكون العدول ارخوا موته بتاريخ متقدم تنقضي فيه عدتها قبل نكاحه فترد اليه ولا يفيتها
دخول الثالث الخ . (وبقيت زوجة الاسير) عند العدو (وزوجة مفقود ارض الشرك للتعمير) ان دامت نفقتها والا فلها التطليق كما
لو خشي الزنا (وهو) اي التعمير اي مدته (سبعون) سنة من يوم ولد وتسميها العرب دقاقة الاعناق (واختار الشيخان) ابو
محمد عبد الله بن ابي زيد وابو الحسن علي القابسي (ثمانين وحكم بخمس وسبعين) سنة والراجح الاول (وان اختلف الشهود
في سنه بان قالت بينة خمسة عشر وقالت اخرى عشرون (فالاقل) اي فالحكم بالشهادة الاقل للاحتياط (وتجوز شهادتهم
على التقدير) اي التخمين للضرورة (وحلف الوارث حينئذ) اي حين الشهادة على التقدير بان ما شهدوا به حق ويحلف
على البت معتمدا على شهادتهم وانما يحلف من يظن به العلم فان تنصر فللمسلمين وان اسلم كان لوارثه (واعتدت الزوجة)
في مفقود المعترك بين المسلمين) بعضهم بعضا (بعد انفصال الصفين) اذ يحتمل موته آخر القتال وهو ظاهر ولكن المعتمد
الذي لمالك وابن القاسم انها تعتد من يوم التقاء الصفين ومحل كلام المصنف اذا شهدت البينة العادلة انه حضر الصف فان
شهدت بانه خرج مع الجيش فقط فتكون زوجته كالمفقود في بلاد الاسلام فيجري فيه ما مر (وهل يتلوم) اي ينتظر ثم تعتد
بعدها بعد انفصال الصفين (او يجتهد) في قدر تلك المدة ثم تعتد بعد الانفصال من غير تلوم (تفسيران) لقول مالك تعتد
من يوم التقاء الصفين فبعضهم ابقاه على ظاهره وبعضهم حمله على قول آخر يضرب للمراة بقدر ما يستقصى امره ويستبرأ خبره
(وورث ماله حينئذ) اي حين الشروع في العدة بعد انفصال الصفين او انفصال مدة التلوم على القول به (كالمنتجع) اي
المرتحل (لبلد الطاعون او في زمنه) فيفقد وفقد في بلده من غير انتجاع فتعتد زوجته بعد ذهاب الطاعون وورث ماله حينئذ ولا

وزوجهٔ مفقود را چار حالت است **اوّل** اینکه زوجهٔ مفقود در دار الاسلام باشد و مفقود را نفقه مال گذاشته است که نفقهٔ زن او ازاں صورت می پذیرد **دوم** اینکه زنش در دار الاسلام باشد اما از مال او صورت نفقه نمی شود **سوم** اینکه در دار الکفر باشد و از مال مفقود بصورت نفقهٔ زن میسر می باشد **چهارم** اینکه در دار الکفر باشد اما از مال او صورت نفقه نمی شود۔ پس حکم صورت اول اینکه آں زن نزد حاکم اسلام فریاد کند و اگر حاکم مسلم نباشد پیش جماعت مسلمانان طلبهٔ خود یا طلبهٔ دیگر که حکم ایشاں طوعاً و کرهاً مرداں آنجا تسلیم مے کنند استغاثه کند پس آں حاکم یا جماعت مسلمین تلاش مفقود کنند بخوب کوشش از ایں طور که نام و نسب و صورت و حلیه و پیشه و چهره و نشان جسم او بنویسند اگر خبر او معلوم نشود آنوقت مهلت چار سال مقرر کنند و بعد گذشتن چار سال اگر نشانش نیابند آں زن را امر بعدت کرده حکم بر قتل دهند و زنش عدت وفات بگذارد و باز اگر خواهد نکاح دوم بکند ق حکم صورت دوم اینست که بعد تحقق فقدان او انتظار چار سال نکند بلکه بوجه عاجز شدن از نفقه از جانب حاکم شرع یا نائب آں طلاق واقع کرده شود و اگر حاکم شرع مقرر نباشد مسلمانان مومنے را برائے ایں مقدمه حاکم کنند تا آنکس از حکم خود یا بحکم حکم مقدمه را انفصال کرده طلاق دهد و زن بعد ازاں عدت طلاق را اتمام کند ق حکم صورت سوم اینست که انتظار کند زنش تا آں وقت که عمر مفقود از یوم ولادت او هفتاد سال بگذرد ق حکم صورت چهارم اینست که حکم صورت دوم گذشته یعنی مفقود در دار الکفر باشد و انتظام نفقه از مالش ممکن نباشد حاکم شرع یا نائب او طلاق کند و زن عدت طلاق را اتمام کند ق هم چنیں اگر زن مفقود را بگمان غالب خوف زنا باشد باوجود انتظام نفقه از مال مفقود حاکم شرع یا نائب او از جانب مفقود زنش را طلاق دهد و بعدم موجود بودن حاکم شرع جماعت مسلمانان مردے مسلم را برائے ایں حادثه مقرر کنند چنانکه گذشت و بعد عدت بادیگرے نکاح کند تا که از زنا محفوظ ماند زیرا که زنا حرام اتفاقی ست در هر مذهب و هر ملت نزدیک مسلمانان و یهودیان و نصاریٰ و هندواں و دیگر گروهاۓ مردماں حرام است و عمل بر مذهب امام مالک یا دیگر امام حرام اتفاقی نیست بلکه بوقت ضرورت صادقه حرمت هم نمی ماند زیرا که ایں چنیں ضرورت از مذهب خارج شمرده نمی شود و در وقت ضرورت صادقه و کامله ترک مذهب خود و عمل بر مذهب امام دیگر مذموم نباشد۔

سوال در مجموعه فتاوی مولوی عبد الحی صاحب لکهنوی گفته که بعد مرور چار سال زن مفقود عدت موت گذرانیده با دیگرے نکاح کردن مے تواند بر مذهب امام مالک صاحب و سند آورده از جامع الرموز حیث قال فیه و قال مالک والاوزاعی الی اربع سنین فینکح عرسه بعدها کما فی النظم فلو افتی به فی موضع الضرورة ینبغی ان لا باس به علی ما اظن انتهی و صاحب منتقی شرح ملتقی و همچنیں در رساله خود که نامش خلاصة المسائل است بریں مسئله بسیار دستخط علماء کلکته وغیره ثبت است و

هیچ نه نوشته که این چارسال بحکم حاکم باید بلکه فهمیده میشود که فقط سپری شدن چارسال کافی باشد بحکم حاکم باشد
یا بغیر حکم آں ازیں کتب مفهوم و معلوم می شود که اگر آں مفقود چارسال گذاشت و کسے مولوی صاحب انا بمذهب
امام مالک فتوی داد برائے جواز نکاح پس آں زن نکاح کردن مے تواند بر مجرد فتوی گرفتن و حاجت بردن این
واقعه و حادثه پیش سلطان یا نائب او یا قاضی شرع یا جماعت مسلمین نباشد و حال آنکه این مفهوم از تحقیق سابق
خلاف ست۔

همچنین مولوی اشرف علی صاحب تهانوی هندوستانی در فتاوی امدادیه در بسیار جاہا همچنین نوشته۔

الجواب اگرچه در بعض کتب مطلق چارسال نوشته اند و تصریح بحکم حاکم نکرده اند المراد لنا ان چارسال
بحکم حاکم است چنانچه این عبارت شامی جلد ثالث خلافا لمالک فان عنده تعتد زوجة المفقود عدة الوفاة
بعد مضی اربع سنین وهو مذهب الشافعی القدیم اهـ اگر این عبارت مطلق چارسال گرفته شود بما اذن
حاکم یا بغیر اذن حاکم این اطلاق از کتب مالکیه مخالف ست بعض اہل علم از همیں عبارات در مغالطه افتاده اند چنانچه در شامی
جلد ثالث گفته که در بارهٔ مفقود در زمانها فتوی بر قول امام مالک ست و گفت امام زاهدی که بعض اصحاب ما بوجه ضرورت
فتوی بر قول امام مالک مے دادند صاحب نهر الفائق فهمیده که فقط فتوی دادن نزد ایشان کافی شمرده اند پس
اعتراض کرده که حاجت فتوی دادن بمذهب غیر نباشد زیرا که ممکن ست که واقعه و مقدمه را پیش حاکم مالکی برده حکم گرفته
شود و آں عبارت اینست وقد قال فی البزازیة الفتوی فی زماننا علی قول مالک وقال الزاهدی کان
بعض اصحابنا یفتون به للضرورة واعترضه فی النهر وغیره بانه لا داعی الی الافتاء بمذهب الغیر
لامکان الترافع الی مالکی یحکم بمذهبه وعلی ذلک مشی ابن وهبان فی منظومته هنالک اهـ قال
الشامی ذکر ابن وهبان فی منظومته انه لو افتی بقول مالک فی موضع الضرورة یجوز اهـ اقول
مراد امام زاهدی اینست که بعض اصحاب ما بوقت ضرورت فتوی بر قول امام مالک مے دادند باینطور که زن مفقود پیش
قاضی مالکی رفته زوجیت خود ثابت کرده بعد تلاش مفقود در مدت چارسال بحکم حاکم مالکی با دیگری نکاح کند پس این فتوی
بود برائے رفتن نزد قاضی مالکی نه اینکه فتوی مے دادند که زن مفقود بعد گذشتن میعاد چهار سال خود بخود نکاح
با دیگرے سکند و مقدمه خود را پیش قاضی مالکی نبرد پس هرگاه که مراد این شد بشهادت کتب مالکیه در تقلید حکم حاکم ضرور
صاحب نهر وغیره را موقع محل نماند یا اعتراض نهر درست ست اما جواب او میدهیم باینطور که اینچنین بسیار اتفاق
افتد که علما مطلق را مقید و بر عکس گمان برده در مذهب خود خصوصاً در مذهب غیر چنانچه علما احناف عبارات مالکیه
کنفی الواقع مقید بحکم حاکم بودند آنها را مطلق دانسته اند همچنین علما مالکیه در نقل مذهب احناف نیز مطلق را مقید و
مقید را مطلق گمان کنند فسبحان من لا ینسی ولا یزل ولا یزال۔ غرضکه بوقت ضرورت اگر عمل بمذهب

دیگر کند محض بر عبارت کتاب آں مذہب و بر مجرد قول آں امام عمل درست نباشد بلکہ ضرور است کہ آں واقعہ حادثہ را پیش حاکم آں مذہب برد زیرا کہ در کدامی مسئلہ کہ ائمہ مذاہب مذکورہ باہم اختلاف دارند) دراں مسئلہ چنداں قوت نباشد کہ بغیر انضمام قضائی قاضی دلیل و حجت شرعیہ باشد بلکہ بعد قضائی قاضی قوت یابد در فتاوی تمرتاشی صفحہ ۱۹۱ نوشتہ قال فی جامع الفصولین ولم یجز للحنفی ان یاخذ بقول مالک والشافعی فیما اذا خالف مذہبہ ولہ ان یاخذ بقول قاضی حکم علیہ بخلاف مذہبہ اھ والتفصیل یاتی

سوال مولوی اشرف علی صاحب تھانوی ہندوستانی کی کتاب فتاوی امدادیہ سے معلوم ہوتا ہے کہ انگریزی علاقہ میں قضائی قاضی مفقود ہے۔ پنجاب۔ ہندوستان۔ بنگالہ وغیرہ میں نہ کوئی قاضی شرع مقرر ہے اور نہ حاکم مسلمان۔ اگر جماعت اہل اسلام کسی کو والی کر سکتی ہے بلکہ ان ملکوں میں اسلامی ریاستوں کے قاضیوں کے پاس یا روم و حجاز کو جا کر سلطانی قاضیوں سے فیصلہ کرا دے جن امور میں قضائی قاضی شرط ہے۔ جیسے کہ خیار بلوغ کا مسئلہ یا حرمت مصاہرت یا نکاح فاسد یا مسئلہ مفقود وغیرہ۔ چنانچہ وہ عبارت امداد الفتاوی کے تتمہ ثانیہ صفحہ ۸۲ میں مذکور ہے اس کا خلاصہ یہ ہے کہ لڑکی نابالغہ اور لڑکے نابالغ کا نکاح ماں باپ نے کیا بعدہ نوشہ کا ماں باپ مر گیا اور وہ کہیں کو چلا گیا جس کو عرصہ نو برس کا ہو چکا ہے اور وہ لڑکی اب جوان ہے اور لڑکی کے والدین بھی مر گئے اب وہ لڑکی نفقہ سے بھی عاجز ہے اور اگر نکاح نہ کرے تو خوف زنا کا ہے۔ **الجواب** کسی اسلامی ریاست میں جا کر جہاں قاضی مسلمان ہو جیسے بھوپال اس لڑکی کی طرف سے استغاثہ کیا جاوے اور وہ قاضی بعد تحقیقات کہدیوے کہ ہمارے نزدیک وہ نوشہ مر گیا اس کہنے کے چار ماہ دس دن بعد اس دلہن کا دوسرا نکاح کر دیا جاوے۔ ۲۷۔ صفحہ ۳۱

اقول اس جواب میں مولوی اشرف علی صاحب نے مجموعہ فتاوی مولوی عبدالحی صاحب لکھنوی کی مطابقت کی ہے اور مولوی عبدالحی صاحب لکھنوی کے اس جواب میں جو فساد ہیں ان فسادوں کو ملاحظہ کے بعد اہل علم کو حیرت ہوگی کہ دونوں مجیب صاحبان نے باوجودیکہ لائق عالم ہیں ایسی بیفکری کیوں کی فسبحان من لا ینسی ولا یزول ولا یزال۔ مصنف امداد الفتاوی نے اپنے فتاوی کے بعض مقاموں میں یہ تصریح بھی کر دی ہے کہ انگریزی علاقہ کے مسلمان حکام مثل والی ملک کے ہیں وہ کسی عالم کو ایسے معاملہ فیصلہ کرنے کے لئے مقرر کر دے۔ اس سے تدارک مخالفت کا ہو سکتا ہے۔ مگر چونکہ متعدد مقامات میں مختلف عبارات ان کے فتاوی میں ہیں۔ جن سے معلوم ہوتا ہے کہ مولوی صاحب موصوف کو اس مسئلے میں پوری تشفی اور اطمینان اور رجحان نہیں ہے۔ مجموعہ فتاوی عبدالحی صاحب جلد اول صفحہ ۲۲۰ میں وہ فتوی یہ ہے **استفتاء** چہ فتوی میدہند علماء دین اندریں کہ زیدے ملیلا نابالغہ او لی عنہ جابر نکاح دادہ بود و بعد بلوغ باشرائط شرعی نکاح خود فسخ کردہ بلا تفرقہ قاضی با مردے دیگر نکاح کردہ است۔

اکنوں ایں نکاح صحیح است یا نہ - اگر صحیح نباشد حکم انفساخ آں باطل گردد یا باقی ماند و قضائے قاضی در ملک بنگالہ
کہ زیر حکم سلطان غیر مسلم ست ہم میسر نمی شود - در یں صورت تفرقہ قاضی حاصل گردد یا نہ ھو المصوب و در فسخ
نکاح بخیار بلوغ قضائے قاضی شرط است کما فی الرد المحتار صلہ ۱ لہ اذا کان الخ بناءً علیہ در صورت
سوال نکاح دوم صحیح نخواہد شد و در جامع الفصولین مینویسد لو اختار احدہما الفرقۃ ورد النکاح بخیار
البلوغ لم یکن ردا ولا یبطل العقد ما لم یحکم بہ القاضی فیتوارثان قبل الحکم اھ و
در بلادیکہ زیر حکومت کفار اند و قضاء قاضی در آنجا مفقود است اگر ہمچو واقعہ افتد ضرور است کہ صاحب معاملہ
بہ بلاد اسلام کہ در آں قضاء قاضی موجود ست مثلاً بلاد حجاز و بلاد روم وغیرہ و از بلاد ہند رامپور و بھوپال رفتہ
انفصال سازد یا بذریعہ تحریر از قضاۃ بلاد اسلام حکم فسخ طلب سازد - واللہ اعلم - محمد عبد الحی - **فاقول**
جناب مولوی عبد الحی صاحب دریں فتویٰ سائل را دو ہدایت فرمودہ (۱) انکہ در بلاد حجاز و روم رفتہ انفصال
خواہد (۲) بذریعہ تحریر حکم فسخ طلب سازد ایں ہر دو ہدایت بے سود و مردود اند زیرا کہ در ہدایت اول ایں مفاسد اند
اول انکہ تکلیف ما لا یطاق کہ زن خود برود و محرم او ہمراہش و گواہان و مصارف آمد و رفت و خورد و کسش
اگر مفتی از گرہ خود مصارف عطا کند نیز کسے جرأت نتواند کرد **دوم** انکہ دریں سفر دور دراز ہمراہ زن از محرمان
او ہرگز کسے نخواہد رفت باعتبار عادت غالبہ مردمان کہ در چنیں دور دراز نہ زن رود و نہ دیگر کسے رود
و عادۃً ایں امر نا ممکن است والبناء علی العادۃ الظاہرۃ واجب شامی جلد اول ص ۴۷۶ **سوم**
شاہداں را عذر شرعی موجود کہ بگویند کہ اگر از صبح برآمدہ شدہ در دار القضاء شہادت دادہ بغروب بخانہ باز آئیم پس
برائے گواہی دادن رفتن می توانیم در سفر چنیں دراز معذوریم حرج و تکلیف نمی کنیم پس تا بروم و کابل بچہ طور حاضر شوند
رفت در در مختار ست یجب اداء الشہادۃ بالطلب بشروط منہا عدالۃ قاضی وقرب مکانہ
در شامی گفتہ فان کان بعیدا بحیث لا یمکنہ ان یغدو الی القاضی لاداء الشہادۃ
ویرجع الی اہلہ فی یومہ ذلک لا یاثم لانہ یلحقہ ضرر قال اللہ تعالیٰ وَلَا يُضَآرَّ كَاتِبٌ وَلَا
شَهِيدٌ **چہارم** فرض کردم کہ ایں ہمہ میسر شد اما برائے تزکیہ شہود ایں ملک در روم و حجاز وغیرہ مزکیان
کجا دستیاب شوند اگر در میان شہود ایں دیار و مزکیاں حجاز تعارف سابق ہم ظاہر شد الحاصل معلوم کہ ہنوز گواہ
عادل ہستند یا اکنون بعدالت قادح لاحق المدہر دراز محل خود زوال پذیر اند پس ایں ہمہ تکالیف بر زن
و محرم او و گواہان بے سود افتادند زیرا کہ قاضی بلا تزکیہ حکم نخواہد داد در عقود الدریہ گفتہ القضاۃ مامورون
بالحکم بعد التعدیل والتزکیۃ لا قبلہ حیث حکم قبلہ لا ینفذ اھ **پنجم** فرض کردیم کہ تزکیہ
ہم شد اما زوج ہمراہ زوجہ نخواہد رفت زیرا کہ دیدہ اند کہ قاضی تن من از من جدا خواہد کرد و ایں معلوم نیست

که قضاة آنجا بر یکطرفه بینه شنیده بے حضور مدعی علیه حکم میدهند یا که از قضاء علی الغائب انکار کنند و قاضی
حنفی قاضی آنجا یا رما نائب گرفتن هم نتوانند که دریں همه مفاسد پیش آیند که رسول خود همراه در گواهان
بفرستید و قاضی را چه ضرور که از خود خرچ کند یا از بیت المال که بیت المال متحمل ایں مصارف نباشد ششم
اینهم عرض کردیم که میسر شدا اینچه معلوم که قاضیان روم و حجاز برائے شنیدن خصومات دیگر ملک از جانب
سلطان ماذون اند یا نه پس اگر ماذون نباشد و گویند که بملک خویش فیصله کنید آنوقت مفتی صاحب را
نه بر محرم او شهود و غیره دعا خواهند دارند بایدهلا ف همچنیں ایں سخن که بعرف بلاد هندوستان رامپور و
بهوپال رفته انفصال سازد مورد همیں اعتراضات و مفاسد است که ذکر کردیم بلکه قانون ایں ریاست ها
همیں است که قاضی سوائے محل قضاء خود در قلمرو خود برائے سمع دعوائے دیگر بلاد از طرف والی ریاست
ماذون نمی باشد فلهذا در هر عرضی دعوی مے نویسند که بناء مخاصمت در حدود سماعت حکومت هذا واقع شده۔
دوم هدایت فتوائے مولانا عبدالحی صاحب یا بذریعه تحریر از قضاة بلاد اسلام حکم فسخ طلب سازد۔
ایں نیز غیر معقول است اولاً بایں وجه که تقدم دعوی صحیحه در حقوق العباد شرط قضاست ورنه قضا نیست
افتاء باشد فی الدر المختار شرط نفاذ القضاء فی المجتهدات من حقوق العباد ان یصیر الحکم
فی حادثة بان یتقدمه دعوی صحیحة من خصم علی خصم حاضر و منازع شرعی الخ و ایں هیچ
طریقه قضا نیست که زن بخانه خود نشسته نوشته روانه کند که من قبول بلوغ خود اظهار ناخوشی بر نکاح خود کردم۔ و
اکنوں تفریق میخواهم و فلاں فلاں شاهدان من اند و قاضی صاحب جواب روانه کند که من در میان شما نکاح
را فسخ کردم ایں سخن بازیچه طفلان است از امثال اینچنیں فاضل بعید است بچه طور حکم داده ف ثانیاً ظاهر کلام
علماء اینست که اگر متخاصمین و شهود تحریری گفتگو با قاضی رانند و قاضی بهاں تحریر و بروئے آں ایشاں حکم بنویسد
ایں هم معتبر نیست و لهذا قاضی شدن مرد گنگ که سخن نشنود صحیح نباشد کما فی الدر المختار و غیره۔ پس هر دو
هدایت مولوی صاحب عبدالحی و فتوی مولوی اشرف علی صاحب که منقول از مجموعه فتاوی است در حق
سائل بے فائده شد۔

اکنوں برائے توثیق ایں مسئله که برائے زن مفقود گذاشتن چهار سال صرف بحکم حاکم باید و بلا حکم حاکم اعتبار
نیست اگرچه بسیار سال گذرد و در نه هرگز نکاح با مرد دیگر درست نباشد فتوی علماء نقل می کنم **اول فتوی**
علمائے دیوبند از کتب مذهب امام مالک رحمة الله علیه معلوم میشود که تفریق باید کرد و تفریق کنند حاکم قاضی
نباشد جماعت مسلمین تفریق کنند و ایں کافی است وللزوجة المفقود الرفع الی القاضی والوالی والی
الوالی والی جماعة المسلمین ۱۲ شرح خلاصه فردی فی مذهب الامام مالک رحمة الله علیه فقط والله

تعالیٰ اعلم بالصواب۔ کتبہٗ عزیز الرحمٰن مفتی مدرسہ دیوبند یکم ذی الحجہ سنہ ۱۳۳۰ھ
الجواب صحیح محمد سہول عفی عنہٗ مدرس مدرسہ دیوبند۔
الجواب صحیح بندہ محمود عفی عنہٗ۔
اقول و موافق ایں در کتب مذہب ما حنفیاں نیز موجود ست چہ در مختار و شامی وغیرہ نوشتہ و انما الحکم بموت المفقود بقضاء لانہ امر محتمل فما لم ینضم الیہ القضاء لا یکون حجۃ اھ یعنی موت مفقود امر احتمالی ست تا وقتیکہ صورت حادثہ و مقدمہ پیش حاکم شدہ حکم موت او جاری نگردد دلیل شرعی نباشد برائے نکاح کردن با مرد دیگر۔

دوم فتویٰ دراز از علمار مکہ معظمہ و بمبئی و بدایوں وغیرہ می نویسیم

استفتاء

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ اگر کوئی شخص مفقود الخبر ہو جائے تو ہندوستان میں بعض جگہ جب چار سال اس کے پورے ہو جاتے ہیں تو وہ عورت دوسرے مرد سے بعد مرور عدت موتِ زوجِ مفقود کے نکاح کر لیتی ہے یا تو خود بخود پہلے سے مسئلہ سنا ہوا ہوتا ہے اس پر عمل کر لیتی ہے یا کوئی مولوی فتویٰ دے دیتا ہے کہ امام مالک رحمۃ اللہ علیہ کا یہ مذہب ہے اور اس پر عمل جائز ہے مگر امام مالکؒ کی تصنیف مدونہ کبریٰ جلد دوم صفحہ ۹۲ میں لکھا ہے کہ مفقود الخبر کی زوجہ سلطان حاکم سے استغاثہ کرے۔ اور وہ جب اس مفقود کی تلاش و خبر سے ناامید ہو جائے تو عورت کو چار سال کے انتظار کا حکم دے بعد مرور چار سال کے موت کی عدت گذار کر چاہے تو نکاح کر لے اور سوائے حکم حاکم اگرچہ بیس برس گذر چکے ہوں نا جائز ہیں چنانچہ عبارت بروایت سحنون مالکی کے یہ ہے (باب ضرب اجل المفقود) قلت ارأیت امرأۃ المفقود کم تعتد الاربع سنین فی قول مالک بغیر امر السلطان (قال) قال مالک لا وان اقامت عشرین سنۃ ثم رفعت امرھا الی السلطان نظر فیھا وکتب الی موضعہ الذی خرج الیہ فاذا یئس منہ ضرب لھا من تلک الساعۃ اربع سنین اھ۔ دوسری عبارت اسی صفحہ میں یہ ہے (سحنون) عن ابن وھب عن عبد الجبار بن عمر عن ابن شھاب ان عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ ضرب للمفقود من یوم جاءت امرأتہ اربع سنین ثم امرھا ان تعتد عدۃ المتوفی عنھا زوجھا ثم تصنع فی نفسھا ما شاءت اذا انقضت۔ وقال ربیعۃ بن ابی عبد الرحمٰن المفقود والذی لا یاتیہ السلطان ولا کتاب سلطان فیہ قد اضل اھلہ

وامامہ فی الارض فلا یدری این ہو وقد تلوم ان فی طلبہ والمسئلة عنہ فلم یوجد فذلک الذی یضرب الامام فیما بلغنا لامرأتہ الاجل ثم تعتد بعدہا عدة الوفاة اھ

اگر امام مالک رحمۃ اللہ علیہ کا یہی مذہب ہو جو کہ مدونہ کبریٰ میں ہے تو اس کے مطابق دو چار دوسری کتابوں کی عبارت اس کی تائید میں نقل فرما کر جس قدر سوا ہیر ہو سکیں عنایت فرمائیں لنا دفع الاشتباہ ولکم الثواب والجزاء عند اللہ۔

الجواب

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ نحمدہ ونصلی علیٰ رسولہ الکریم۔ اما بعد اصل مسئلہ فسخ نکاح غائب بعض احناف کے یہاں بھی اسی طور پر ہے زوجہ غائب یا مفقود پر لازم ہے کہ وہ قاضی یا حاکم کے روبرو اپنی تنگی وعدم نفقہ کا ثبوت پیش کرے جیسا کہ عبارت منقولہ عن سحنون علیہ الرحمۃ سے ظاہر ہے۔

قبل اس کے کہ اس کی تائید میں ہم اپنے مذہب کی کتب سے عبارت نقل کریں مُناسب معلوم ہوتا ہے کہ اصل وجہ اس مرافعہ حاکم کی بیان کریں۔ یعنی کس لئے فقہاء رحمۃ اللہ علیہم نے یہ شرط لگائی ہے کہ زوجہ غائب اپنا واقعہ اولاً سلطان یا حاکم یا قاضی کے روبرو پیش کرے (۱) یہ کہ اگر زوجہ غائب شافعی یا مالکی ہے کہ اس مذہب میں چار سال کے انتظار کے بعد عدت وفات شمار کر کے نکاح ثانی کر سکتی ہے تو اس پر لازم ہے کہ اپنے زوج کا نکاح اور غائب ومفقود ہونے کا ثبوت حاصل کرے۔ چونکہ یہ عورت ہے اس کا اپنے طور پر تلاش کرنا دشوار اور بدون تلاش وتفتیش اس کا غائب ہونا غیر مسلم ہے۔ اور اس عورت کے لئے کسی اجنبی کو کیا ضرورت ہے کہ وہ تلاش میں اپنا وقت ضائع کرے۔ لہذا یہ امر بجز حاکم کے روبرو پیش کرنے کے طے ہونا غیر ممکن ہے۔ پس ضرور ہوا کہ عورت اولاً اپنا معاملہ حاکم کے روبرو پیش کرے اور حاکم اُن مقامات میں جہاں اُس کے خاوند نے سفر کیا ہے جستجو کرے گا نہ ملنے پر عورت کو حکم دیگا کہ اُس تاریخ سے جس سے حاکم نے عورت کو اُس کے خاوند کا غائب ہونا معلوم کر لیا ہے۔ چار سال کے انتظار کے بعد عدت وفات گذارے اور پھر چاہے تو نکاح ثانی کر لے۔ (۲) اگر عورت حنفی مذہب رکھتی ہے تو جس میں مدت طویلہ کے انتظار کا حکم ہے جیسے ستر یا اسّی سال وغیرہ تو اس کے لئے اس مرافعہ کی ضرورت یوں ہے کہ فقہاء کرام نے تصریح فرما دی ہے کہ حنفی کو دوسرے امام کے قول پر خواہ وہ شافعی ہو یا مالکی عمل کرنا جائز نہیں۔ فتاویٰ علی الامام غزی تمرتاشی کے صفحہ ۲۹۷ مطبوعہ ہند) میں مرقوم ہے قال فی جامع الفصولین لم یجز للحنفی ان یاخذ بقول مالک والشافعی

فیما اذا خالف مذہبہ ولہ ان یاخذ بقول قاضی حکم علیہ بخلاف مذہبہ ۱۲ ہاں اگر کوئی قاضی حکم کرے تو اس وقت اپنے مذہب کے خلاف قول قاضی پر عمل کر سکتا ہے لہذا مزور ہوا کہ اول عورت اپنا معاملہ مالکی یا شافعی مذہب کے حاکم یا قاضی کے روبرو پیش کرے بعد جستجو حکم دیگا کہ بعد انتظار چار سال کے مدت وفات شمار کرکے نکاح کرے۔

اب ہم مذکورہ عبارت سحنون کی تائید میں اپنے مذہب کی کتب سے چند عبارتیں نقل کرتے ہیں جن سے اس مسئلہ پر کافی روشنی پڑ سکتی ہے (۱) فتاوی امام غزی تمرتاشی مطبوعہ ہند بریلی کے صفحہ ۵۰ میں مرقوم ہے۔ سئل عن امرأة غاب عنها زوجها مدة سنين وترکها بلا نفقة ولا کسوة فی المدة المذکورة ولم یکن هناك منفق شرعی ولا من تستدین منه علیه وجهل حاله ومکانه وقد ضر ذلك بالزوجة المذکورة فرفعت امرها الحاکم الشافعی ومهدت به عنده البینة علی الوجه الشرعی لتضررها المذکور علی قاعدة مذهبه الشریف وسألته فسخ نکاحها من زوجها المذکور فاجابها فنفسخ علیها علی الوجه الشرعی لتضررها المذکور ونفذ الحکم المذکور حاکم شرعی علی الوجه الشرعی ثم بعد انقضاء عدتها زوجها حاکم حنفی شرعی لآخر زواجا شرعیا فهل والحالة هذه الزواج المذکور صحیح ولو قد حضر الاول واقامته بینة تشهد بانه اوصلها نفقتها علی ید فلان مثلا لا تقبل بینته وتکون الزوجة للثانی ام لا۔ اجاب اذا فسخ النکاح حاکم یری ذلك ونفذ فسخه قاض آخر صح الفسخ والتنفیذ والتزویج بالغیر ولا یرتفع ذلك بحضور الزوج وادعائه انه ترك عندها نفقة اخری مدة غیبة واقامة البینة بذلك لان بینة المرأة انه لم یترك عندها النفقة اتصل بها القضاء فلا تنتقض بعد ذلك بالبینة الثانیة هکذا افتی شیخ الاسلام قاری الهدایة وتبعه شیخنا فی فتاواه وافتی به۔ الی آخر ما ذکره لا اختلاف فیه

(۲) رد المحتار ج ۲ ص ۷۱۲ میں مرقوم ہے۔ ولو قضی به حنفی لم ینفذ نعم لو امر شافعیا فقضی به نفذ ۱۲ (۳) اس مقام پر شامی علیہ الرحمۃ نے مع مزید اختلاف یوں ارقام فرمایا۔ (قوله نعم لو امر شافعیا) ای بشرط ان یکون ماذونا له بالاستنابة خانیه۔ قال فی غرر الافکار۔ ثم اعلم ان مشائخنا استحسنوا ان ینصب القاضی الحنفی نائبا عن مذهب التفریق بینهما اذا کان الزوج حاضرا وابی عن الطلاق

لان دفع الحاجة الدائمة لايتيسر بالاستدانة اذ الظاهر انها لاتجد من يقرضها وغنى الزوج مآلا امر متوهم فالتفريق ضروري اذا طلبته وان كان غائبا لا يفرق لان عجزه غير معلوم حال غيبته وان قضى بالتفريق لا ينفذ قضاؤه لانه ليس فى مجتهد فيه لان العجز لم يثبت - اهـ

(٤) ونقل فى البحر اختلاف المشائخ فان الصحيح كما فى الذخيرة عدم النفاذ لظهور مجازفة الشهود كما فى العمادية والفتح وذكر فى قضاء الاشباه فى المسائل التى لا ينفذ فيها قضاء القاضى ان منها التفريق للعجز عن الانفاق غائبا على الصحيح لا حاضرا - والحاصل ان التفريق بالعجز عن النفقة جائز عند الشافعى حال حضرة الزوج وكذا حال غيبته مطلقا او ما لم تشهد بينة باعساره الآن - كما علمت مما نقلناه عن التحفة والحالة الاولى جعلها مشائخنا حكما مجتهدا فيه فينفذ القضاء دون الثانية وبه تعلم ما فى كلام الشارح حيث جزم بالنفاذ فيهما فانه مبنى على خلاف الصحيح المار عن الذخيرة وذكر فى الفتح انه يمكن الفسخ بغير طريق اثبات عجزه بل بمعنى فقده وهو ان يتعذر النفقة عليها ورده فى البحر بانه ليس مذهب الشافعى قلت ويؤيده ما قدمناه عن التحفة حيث رد على شرح المنهج بانه خلاف المنقول فعلى هذا ما يقع فى زماننا من فسخ القاضى الشافعى بالغيبة لا يصح وليس للحنفى تنفيذه سواء بنى على اثبات النص او على عجز المرأة عن تحصيل النفقة منه بسبب غيبته فليتنبه لذلك نعم يصح الثانى عند احمد كما ذكر فى كتاب مذهبه وعليه يحمل ما فى فتاوى قارئ الهداية حيث -

(٥) سئل عمن غاب عن زوجته ولم يترك لها نفقة فاجاب اذا اقامت بينة على ذلك وطلبت فسخ النكاح من قاض يراه ففسخ نفذ وهو قضاء على الغائب وفى نفاذ القضاء على الغائب روايتان عندنا فعلى القول بنفاذه يسوغ للحنفى ان يزوجها من الغير بعد العدة واذا حضر الزوج الاول وبرهن على خلاف ما ادعت من تركها بلا نفقة لا تقبل بينته لان بينته الاولى ترجحت بالقضاء فلا تبطل بالثانية اهـ واجاب عن نظيره فى موضع آخر بانه اذا فسخ النكاح حاكم يرى

ذلک ونفذ فسخہ قاض آخر وتزوجت غیرہ صح الفسخ والتنفیذ والتزوج بالغیر ولا یرفع بحضور الزوج وادعائہ انہ ترک عندھا نفقۃ فی مدۃ غیبتہ الخ۔ فقولہ من قاض یراہ لا یصح ان یراد بہ الشافعی فضلا عن الحنفی بل یراد بہ الحنبلی فافہم

الحاصل محولہ بالا روایات کتب سے اصل مسئلہ اور اس کے متعلق اختلافات وضاحت سے معلوم ہو گیا جس کا نتیجہ یہ ہے کہ تفریق کیلئے عورت کو بغیر مرافعہ الی الحاکم اور اقامت بینہ چارہ نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم وعلمہ اتم واحکم۔ حررہ الفقیر مرزا احمد الحنفی القادری عفی عنہ فی ۲۲ من شہر رجب المرجب ۱۳۳۶ھ

بسم اللہ باذن سیدنا محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلی آلہ وصحبہ وسلم۔ اما بعد:۔ حضرت فاضل اجل مولانا حکیم مرزا احمد صاحب نے جس تفحص وتحقیق سے جواب ارقام فرمایا وہ عین صواب ہے۔ حضرۃ سایل کی مرقومہ عبارت کی تائید وتصدیق میں جو عبارتیں تحریر میں آئی ہیں وہ توضیح مسئلہ کے لئے کافی و شافی ہیں۔ والعلم عند اللہ وما توفیقنا الا باللہ۔ کتبہ فقیر شیخ نور الحق نذیر احمد صدیقی خجندی۔

۷۸۶

لقد اصاب من اجاب جزاہ اللہ تعالیٰ خیر ثواب سنقہ خادم الطلبۃ محمد ابراہیم القادری البدایونی غفرلہ

الجواب صواب المجیب مثاب نعمت اللہ الصدیقی صدر جمعیۃ علماء صوبہ بمبئی

الجواب صحیح والمجیب نجیح حررہ الفقیر ابو السعود محمد سعد اللہ المکی خادم مسجد زکریا بمبئی

ذلک کذلک انی مصدق لذلک خویدم الطلبہ محمد جمیل احمد القادری البدایونی غفرلہٗ

جواب بہت درست ہے خادم العلماء محمد فضل کریم عفا اللہ عنہ امام مسجد رنگاری محلہ

الجواب صحیح فقیر نور محمد قادری غفرلہٗ

مہر جمعیۃ العلماء صوبہ بمبئی

احقر ابو الضیاء ریاض النور احمد صدیقی عفی عنہ
ناظم جمعیۃ علماء صوبہ بمبئی

قدرے ازیں عبارت پیش ازیں نقل شد واکنوں تمام عبارت از شرح شیخ دردیر نقل کردم و باز برائے توضیح مسئلہ خلاصہ
مطلب ایں عبارت مے نویسم تاکہ از بار بار ذکر مسئلہ ذہن نشین گردد فاقول وبہ التوفیق اگر مردے در بلاد مسلمین مفقود شد۔
زنش حرہ باشد یا کنیزک صغیرہ باشد یا کبیرہ مقدمہ برد نزد قاضی یا حاکم سیاست یا گیرندۂ زکوۃ پس اگر کسے ازیں سہ حکام در شہر
زن یافتہ شد معلوم کند حال شوہر آں زن و اگر از ایشاں کسے نباشد دراں جا پس مقدمہ برد پیش جماعت مسلمانان صالحان از بلدۂ
آں زن و اختیار است زن را کہ صبر کند و مقدمہ نبرد پیش ہیچ کس و اگر دراں جا ہر سہ حکام موجود باشند قاضی و حاکم سیاست و حاکم
زکوۃ پس فریاد کند نزد قاضی و رفتن او نزد حاکم سیاست و حاکم زکوۃ حرام باشد اما فیصلہ صحیح باشد و اگر باوجود قاضی پیش جماعت
اہل اسلام استغاثہ دائر کند آں فیصلہ باطل باشد و ہرگز صحیح نباشد و اگر قاضی دراں بلدہ موجود نباشد زن را اختیار است
کہ نزد امیر سیاست رود یا نزد امیر گیرندہ زکوۃ رود و اگر باوجود موجود بودن این ہر دو حکام نزد جماعت مسلمانان بلدۂ خود فیصلہ
خواست اگرچہ عاصی شود اما بظاہر فیصلہ صحیح گردد پس اگر از مال مفقود صورت نفقہ میسر گردد زن حرہ را چہار سال میعاد دہد
و زن غلام را دو سال از آں وقت کہ تلاش او باشتہار نام او و کسب پیشہ و قد و قامت و نسب او و داغ جسم او بالتمام
والکمال کردہ شود و بعد مایوسی از حال مفقود حکم موت دہد و زن مرد حر چہار ماہ و دہ روز مثل عدت موت گزارد و زن مرد
غلام دو ماہ و پنج روز گزارد اگرچہ زن غیر مدخولہ باشد و در عدت نفقہ برائے ایشاں نباشد و بعد گزاردن عدت حاجت
اذن دوبارہ برائے نکاح از حاکم نباشد و وقتیکہ در عدت گذاشتن شروع کرد بر قول معتمد در عصمت و نکاح آں مرد
آنرا اختیار باقی ماندن نباشد و بعد از خروج عدت اتفاقاً اختیار باقی نماند مسئلہ و اگر از مال مفقود نفقہ زن میسر
نگردد قاضی یا حاکم سیاست یا حاکم زکوۃ علی الترتیب المذکور از جانب مفقود طلاق واقع کند و زوجۂ مرد اسیر و زوجۂ مفقود
در دار الحرب اگر از مال اسیر و مفقود نفقہ نیابند یا زن مفقود باوجود بودن نفقہ خوف و غالب گمان دارد کہ بغیر نکاح در
زنا مبتلا گردد برائے این ہر سہ زنان نیز قاضی از جانب شوہران ایشاں طلاق واقع کند و اگر نفقہ میسر گردد و انتظار کنند
زوجۂ اسیر و مفقود فی ارض الحرب ہفتاد سال از یوم ولادت آں شوہر و این قول توریست و نزد ابومحمد و ابوالحسن
ہشتاد سال اند و دریں احتیاط نظر آید و اگر شہود در عمر آں مرد اختلاف کردند عمل بر اقل کنند و جائز است شہادت
بتخمین بوجہ ضرورت ای اگر گویند کہ عمر آں اسیر یا مفقود تخمیناً ہفتاد یا ہشتاد یا شصت سال شدہ قاضی منظور کنند و
قاضی وارث آن اسیر و مفقود را قسم دہد برانکہ این اندازہ کہ در شہادت مذکور است حق است و اگر شاہدان تاریخ ولادت
بیان کردہ بودند دریں صورت بر وارث یمین نباید مسئلہ اگر مسلمانان باہم قتال میکردند و مردے درآنجا مفقود شد زن
او ابتدائی عدت گیرد بعد انفصال صفوف جنگ ای بعد بند شدن جنگ و بعض فرمودہ اند کہ از روز ملاقات صفوف
جنگ عدت شمارد مسئلہ در یک شہر طاعون افتاد دراں ایام مردے در آنجا رفتہ مفقود شد یا در بلدۂ خود کہ طاعون افتاد در
آنجا مفقود شد زنش شروع عدت کند بعد موقوف شدن طاعون و آنوقت مالش تقسیم شود و برائے زن انتظار مدت نیست
مسئلہ۔ اگر درمیان اہل اسلام و کفار جنگ شروع شد و مردے دراں مفقود باشد تا یک سال سلطان تلاش او کند و بعد
یکسال زنش شروع عدت موت کند و دراں وقت مالش قسمت کردہ شود و اگر زوج اول آمد قبل دخول زوج ثانی اگر زن را خواہد
بگیرد و بعد دخول زوج ثانی نتواند گرفت و زن از اول محض بائنہ شد و مستحق باشد برائے جمیع مہر اگرچہ دخول نکردہ بود بآں زن
مسئلہ زن مفقود دعوائے موت مفقود کرد و این خبر فقط از زبان زن معلوم شد بریں امر گواہ نبودند پس بدیگر زوج
نکاح کرد و بعد دخول آں نکاح فسخ کردہ شد پس عدت گذشتہ با مرد ثالث نکاح کرد و بعد دخول آں ثالث معلوم شد کہ نکاح
مرد دوم صحیح بود فی الواقع بوجہ ثبوت موت مفقود و بعد گذشتن عدت آں پس دخول زوج ثالث را چیزے اثر نماند
و آں زن رد کردہ شود بطرف زوج دوم۔ ایں ہمہ مسائل بر مذہب امام مالک رحمۃ اللہ علیہ نوشتہ شد ند۔ قاضی غلام جیلانی حنفی
نقشبندی ضلع اٹک۔ علاقہ چھچھ موضع و ڈاکخانہ شمس آباد۔ عفی عنہ

برائے منصف - مزاج و عالم ذہین و دوربین و ماہر جزئیات علم فقہ و اصول و تغیر زمان
ہمین قدر کافی و وافی شافی است زیراکہ درین مسئلہ مفقود کہ ماہر مذہب دیگر عمل کردن
میخواہیم بوقت ضرورت صادقہ و حاجت شدیدہ و حرج سند آن ازان مذہب وتفصیلش
بوجہ احسن بیان کردہ شد و در کتب مذہب حنفی ماکہ برائے این مسئلہ تجویز عمل فرمودہ بودند
جلالت و عظمت درتبہ و طبقہ ایشان نیز بیان شد اگرچہ عمل کردن برین مسئلہ عمل لازم
آید بر مذہب دیگر اما چونکہ فقہائے مذہب ما بعلت دفع ضرورت و ازالۂ ضرر آن را مستحسن
پنداشتہ نوشتہ اند اکنون بر ما چہ مواخذہ باشد زیراکہ ما یقین میکنیم کہ پروردگار این چنین
بزرگان دین و فقہا و علماء و فضلاء و ائمہ دین را در کدامی واقعہ خجل و شرمندہ نخواہد کرد
و اگر بر ما چیزے مواخذہ آید ما دامن ایشان بگیریم و ایشان را پیش باری تعالےٰ بردہ
عرض بکنیم کہ یا رب العالمین این مقبول بندگان تو در رسانیدن احکام و دین امین و
مبلغین تو بودند چنانچہ موافق گفتہ ایشان بر ہمہ امور دینیات و عبادات عمل کردہ ایم
درین مسئلہ نیز موافق ارشاد ایشان عامل شدہ ایم چنانچہ علامہ شامی فرمودہ ان اخذنا
اختلافہم برہر کس ظاہر ست کہ ہر چہار مذہب حق اند - و حق در چہار مذہب دائر و سائر ست
اما بر کدامی مذہب کہ اول عمل کردہ شود آن را ترجیح پیدا شود و بغیر ضرورت صادقہ آن مذہب
را گذاشتن روا نباشد زیراکہ این امر مثل لہو و لعب باشد تا بعمر دراز در مذہب
متعین وقوف جزئیات حاصل نمی شود پس اگر بغیر ضرورت گاہے بیک مذہب گاہے
بدوم مذہب رجوع کند ہیچ وقوف بر مسائل مذہب نخواہد یافت و گزارندہ مذہب بغیر
ضرورت خاطی و آثم و قابل تعزیر باشد چنانچہ در در مختار وغیرہ مذکور ست اما ضرورت از
مذہب ابدا مستثنےٰ ست ضرورت از مذہب فوق ست کہ درجہ ضرورت بدرجہ
فرض باشد و مذہب در اکثر مسائل مبنی بر مسائل ظنیہ باشد برائے این معنے درجہ عمل
بر مسائل مذہب از درجہ ضرورت نازل و دون باشد الضرورات تبیح المحظورات خود
ظاہر ست کہ زنیکہ بوجہ فقدان شوہر خود یا بوجہ عاجز شدن شوہر خود از دادن نفقہ حیران ست
و ہیچ صورت گزارۂ او نباشد پس اگر بفقر و فاقہ بمیرد ہم مشکل و اگر محنت و مزدوری کند آن را
چہ ضرور ست کہ نکاح کردہ اکنون مزدوری کند یا زن طاقت مزدوری ندارد یا طاقت دارد
اما در انجام مزدوری میسر نیاید اکنون مانعین جواب دہند و زن را حکم دہند کہ چہ صورت کند اگر

زنا کرده خورد این در همه مذاهب و عند الناس بالاتفاق حرام قطعی ست و اگر زن جوان گدا گری کند احتمال ست که کسے آنرا بزور گرفته عزت آن را خراب کند این هم حرامست پس اگر در چنین وقت عمل بر مذهب غیر کند چه خوب خواهد شد که از حرام اتفاقی محفوظ ماند. و برائے متعسف و متعصب رساله چه بلکه دفاتر هم بیکار اند علاج آن هیچ نے لهذا درین مسئله هرچند که سوال و جواب پیدا مے شدند از خود سوال را قائم کرده جوابش رقم ساختم و فرس خامه را در جولانگاه افکار و معانی ابکار تا به دور رساندم - اگرچه بظاهر این مسئله کوتاه و خرد معلوم دیده میشود اما کلام را دران وسعت کمال ست بیت در بند آن مباش که مضمون نمانده است ۔ صد سال میتوان سخن از زلف یار گفت و چونکه فی الواقع تحقیق همین بود که تحریر نمودم لهذا از اعتماد بر صدق و حقیت آن از علمائی مدارس اطراف طلب تقاریظ نکردم و اگر میخواستم تعداد مواهیر تا بصدها رسانیدمے اما بوجه اینکه در تصویب علما صرف دراهم و صرف زمانه و تنگ و دو زیاده بود اکتفا بر چند مواهیر نمودم فقط و صلے الله تعالی علی خیر خلقه سید الانبیاء والمرسلین شفیع المذنبین للعلمین و صحبه اجمعین اکنون تحقیق مسئله السوال جواب سکیم فاقول و بالله التوفیق نعم الرفیق -

سوال - نزد قاضی مالکی رفته فیصله خواستن الوقت صحیح باشد که قاضی حنفی را سلطان مسلم اذن داده باشد براه گرفتن قاضی مالکی را نائب خود تا که مسئله مفقود را فیصله کند چنانچه اگر قاضی حنفی برائے تصفیه این امر قاضی مالکی یا شافعی را نائب خود کند بے اذن سلطان درست نباشد چنانکه از فتوے دراز ازین عبارت معلوم مے شود و لو قضی به حنفی لم ینفذ نعم لو امر شافعیا به فقضی به نفذ در شامی گفته قوله نعم لو امر شافعیا به ای لسلطان یکون ماذونا له بالاستنابة خانیه - و پر ظاهر که در ملک هندوستان و بنگاله و پنجاب و غیره که بوجه نبودن سلطان مسلم قاضیان معدوم اند پس کجا نائب کردن و کجا اذن دادن و گرفتن پس درا ینچنین اوطان چه صورت کرده شود بینوا لتوجروا -

الجواب - در این چنین ملک که مسلمان بادشاه موجود نباشد که برائے ضروری کارهائے اهل اسلام کافی باشد چنانچه منع کردن کفار را از غلبه کردن بر مسلمانان و انتظام بنا کردن جاهائے لشکر و قدرت بر جاری کردن احکام شرع مثل قائم کردن حدود زنا و قتل و بریدن اعضا و دفع کردن ظالمان و دزدان و قطاع الطریق و غیرها پس همه اهل اسلام که اهل حل و عقد اند یعنی خواص مردمان هر علاقه جمع شده آن عالم را که در علم و ورع و تقوے و فقه از همه فوق باشد حاکم و والی ملک کنند و آن والی زیر خود

قاضیان را مقرر کند و یا خود فیصله کند و اگر بر یک عالم جمع شدن و رفتن مردمان دشوار باشد
در ہر طرف کہ اعلم و افقہ و اورع باشد والی ملک مقرر کنند و اگر اینچنین بسیار علماء باشند
و در صلاحیت باہم متساوی باشند در میان ایشان قرعہ اندازند و صاحب قرعہ را والی کنند و آن
والی خود قاضیان را در ولایت خود مقرر کند و ہمہ مردمان را واجب ست کہ برائے فیصلہ
نزاعاتِ خود بطرف والیان و قاضیان رجوع کنند حضرت شیخ عبدالغنی نابلسی کہ در مشائخ
علامہ شامی معدود ست و علامہ شامی آنرا در حاشیہ در مختار بہ بسیار تعظیم یاد آرد در کتاب
مستطاب حدیقہ ندیہ شرح طریقہ محمدیہ در نوع ثالث فصل ثانی باب ثانی فرمودہ و اذا
خلا الزمان من سلطان ذی کفایۃ فالامور کلہا موکلۃ الی العلماء و یجب علی الامۃ
الرجوع الیہم و یصیرون ولاۃ فاذا عسر جمعہم علی واحد استقل کل قطر باتباع علمائہ
فان کثروا فالمتبع اعلمہم فان استووا اقرع بینہم اھ و در فتاوی ہندیہ و شامیہ و غیرہما
ہم مماثل این مضمون نوشتہ کہ در کدام جائے کہ والی نامسلم باشد بر اہل اسلام واجب باشد
کہ نزد والی نامسلم درخواست کنند کہ والی مسلم را برائے فیصلہ ہائے اہل اسلام مقرر کند۔
سوال اگر اہل اسلام بغیر گرفتن حاکم و والی در ملک خود کسے را قاضی کنند آیا این ہم درست
گردد یا نہ۔ **الجواب** نہ زیرا کہ در مقرر کردن قاضی ضرورت نیست و در مقرر کردن والی
ضرورت ست پس اول والی مسلم را مقرر کنند یا از جانب سلطان نامسلم والی مسلم را مقرر کنانند و آن
والی قاضیان را مقرر کند در فتاوی خلاصہ جلد ۴ کتاب القضاء در فصل اول نوشتہ
اجتمع اہل بلدۃ و قلدوا القضاء لرجل لا یجوز و لا یصیر قاضیا و لو اجتمعوا و جعلوا
الرجل سلطانا یصح لان فیہ ضرورۃ و لا ضرورۃ فی الاول اھ آرے برائے اقامت جمعہ
و عیدین و امثال این قاضی گرفتن درست باشد بمرضی اہل اسلام اما برین تکیہ کردہ ایمن
نباشند بلکہ واجب ست بر ایشان کہ والی نامسلم را بگویند کہ کسے مرد مسلمان را بر ایشان
والی مقرر کند چنانچہ در ہندیہ و غیرہ آوردہ و یصیر القاضی قاضیا بتراضی المسلمین و یجب
علیہم ان یلتمسوا والیا مسلما۔ عدم جواز دادن عہدہ قضا از مردمان بوقت عدم ضرورت ست و اگر
ضرورت باشد کہ والی مسلم دستیاب نمی شود یا آن والی قاضیان را مقرر نمی کند درین صورت
مقرر کردن قاضی از جانب عامہ اہل اسلام درست باشد لان الحکم یدور بدوران العلۃ وجودا
و عدما۔ **سوال** در مقرر کردن اہل اسلام قاضی را غصب منصب امام و سلطان نیست

وترک واجب ست زیراکه بر ہمہ اہل اسلام مقرر کردن سلطان واجب بود **جواب** بضرورت جائز باشد
کما قال الحافظ روح اللہ روح اللہ روحہ ولما تعذر الاستئذان من السلطان جعل
بعض المتشرعين اقامة الجمعة بنصب امام الجمعة الى تحقيق وجود السلطان او
نائبه ضرورة وذلك عند رجاء النصب من العامة او ورود الامام المنصوب من
الولاية الاخرى بحمية الاسلام وان كان خلاف مذهبنا اذ الواجب على المسلمين عند
فقد الامام نصب الامام اولا ونصب القاضي والامير ثانيا هو منصب الامام دون
العوام كما هو المعتبر في العقائد فلو اجتمع العامة على نصب القاضي من غير نصب
السلطان لا يجوز اذ هو غصب لمنصب السلطان وترك للواجب في ذمتهم اه خیال کنید
که اگرچه نصب قاضی از جہت عامہ مسلمین خلاف مذہب ست اما بضرورت جائز داشتہ اند

سوال - اگر اہل مصر یا قصبہ یا موضع در یک مقام دو قاضی گرفتند یا والی مصر در یک جا
دو قاضی مقرر کرد این درست باشد یا نہ - **جواب** درست نیست که دو قاضی گیرد
در مبسوط شمس الائمہ سرخسی جلد پانزدہم نوشتہ الا ترى ان مباشرة القضاء قول ملزم
فذلك اخباره بالقضاء ثم الدليل عليه انه لا يُستَقضىٰ في كل بلدة اكثر من واحد
فلو كانت الحجة لا تتم بمجرد خبر القاضي به لجرى الرسم بايجاد القاضيين في كل بلدة
لصيانة الحقوق كما جرى الرسم به في الشهود وفي الاكتفاء بقاضي واحد في كل بلدة
دليل الاجماع من المسلمين على ان مجرد قول القاضي حجة تامة اه و در شمس الہدایہ که برائے
فقہا بر مذاہب اربعہ تصنیف شدہ نوشتہ که نزد احناف در یک مصر دو و زیادہ از دو
قاضی درست نیست و نزد امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ درست ست و نصہ ہذا و یجب ان یکون
في المصر قاض واحد ولا يجوز اثنان فاكثر واجاز الشافعي اثنين اذا عين لكل واحد ما
يحكم به كقاضي الانكحة على حدة وكذلك .... وقاضي المواريث وقاضي المعاملات
وهكذا اه اقول فعلى هذا يلزم ان يكون عنده جواز الزيادة على اثنين -

سوال - از عبارات بعض فقہا معلوم میشود که اگر سلطان ملک نا مسلم باشد چنانچہ
حکومت انگریزیہ و جرمن و فرانس و روس وغیرہ تقلد قضاء از ایشان درست باشد
یعنے اگر والی نا مسلم کسے مسلمان را برائے فیصلہ کردن قاضی مقرر کند درست باشد پس
براین باحکام علاقہ انگریزی چنانکہ نائب تحصیلدار و تحصیلدار و منصف و ڈپٹی و افسر مال

ومہتم خزانہ ونج وخود صاحب ضلع کہ اگر این ہمہ مسلمان باشند در مسئلہ مفقود یا در دیگر کسے
مسئلہ بطور شریعت فیصلہ کنند جائز باشد۔ وآن عبارت در فتاوی عالمگیریہ اینست
ذکر فی الملتقط والاسلام لیس بشرط فی السلطان الذی یُقلّد کذا فی التاتارخانیہ
وملا مسکین در شرح کنز الدقائق گفتہ یجوز تقلد القضاء من السلطان العادل والجائر
سواء کان کافرا او مسلما کذا فی الاصل اور ایسا ہی در مختار میں بھی ہے بینوا توجروا
الجواب۔ مراد ہندیہ وملا مسکین اینست کہ گرفتن عہدۂ قضا از والی نامسلم بذریعۂ والی
مسلم کہ زیر اثر والی نامسلم باشد درست است اما درین ہر دو کتاب واسطہ را حذف کردہ
تقلد قضا از والی نامسلم گفتہ حالانکہ مقصود این نبود زیرا کہ نامسلم را بر مسلم بحکم آیت کریمہ ولایت
شرعیہ نیست قال اللہ تعالیٰ وَلَنْ يَّجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكٰفِرِيْنَ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ سَبِيْلًا۔ پس
قاضی مسلمان کہ از سلطان نامسلم بلاواسطہ والی مسلم یا بواسطہ والی نامسلم قبول کند
عہدۂ قضا را خالی از ولایت شرعیہ ماند بوجہ اینکہ مقلّدِ قاضی مسلم کہ سلطان نامسلم یا والی
نامسلم باشد خالی از ولایت شرعیہ است والی نامسلم را بر مسلمانان فقط ولایت عرفیہ است
نہ ولایت شرعیہ و والیان نامسلم اگر با کسے مزاحمت کنند در ولایت عرفیہ شرعیہ زیرا کہ مطمح نظر
الشان ولایت عرفیہ است کہ بلشکر و تیغ ملک را محکوم خود کنند و برین راضی باشند و درین
ولایت عرفیہ سرکشی کنندہ مورد عتاب شود و باغی و مجرم شمردہ میشود و مقصود در قضا
ولایت شرعیہ است فلہذا محقق علی الاطلاق و فتح القدیر فرمودہ اذا لم یکن سلطان ولا من یجوز
التقلید منہ کما فی بعض بلاد المسلمین غلب علیہم الکفار یجب علیہم ان یتفقوا علی واحد
منہم یجعلونہ والیا فیولی قاضیا ویکون ھو الذی یقضی بینہم وکذا ینصبوا اماما یصلی
بہم الجمعۃ اھ یعنی وقتیکہ سلطان مسلمان نباشد ونہ آنکس کہ تقلد قضاء یعنی گرفتن عہدۂ
قضا از ان جائز باشد مثل والی و نواب مسلمان پس بر مسلمانان واجب است کہ اتفاق کردہ
مردے مسلمان را والی سازند و آن والی قاضیان را مقرر کند و مقرر کنند امامان را کہ نماز
جمعہ و عیدین با مردمان خوانند و ہمان قاضی مقرر شدہ از طرف والی مسلم قضا کند درمیان
مردمان چنانکہ در صدر فصل اول جامع الفصولین فرمودہ کل مصر فیہ والٍ مسلم من جہۃ الکفار
تجوز فیہ اقامۃ الجمع والاعیاد وتقلید القضاۃ وتزویج الایامی لاستیلاء المسلم
علیہم واما فی بلاد علیہا ولاۃ کفار فیجوز للمسلمین اقامۃ الجمع والاعیاد ویصیر القاضی

قاضیا بتراضی المسلمین ویجب علیہم طلب والٍ مسلم اھ وہکذا فی غیرہما بلکہ خود امام محمد رحمۃ اللہ علیہ در مبسوط تصریح این امر فرمودہ۔ وتفصیل این مسئلہ در رسالہ من کہ نامش راحۃ الافکار فی مسئلۃ الخیار ست باید دید۔ این رسالہ در خیار بلوغ تصنیف شدہ۔

سوال اگر آنچنان ملک باشد کہ سلطان و قاضی مسلم نباشد بلکہ والی ملک نامسلم باشد و تابعین او حکام نیز نامسلم باشند مثل بعض اضلاع پنجاب وہندوستان وبنگالہ و علمائے در اکثر مقام موجود باشند سوائے منصب قضا پس درچنین اوطان چہ صورت کردہ شود

جواب اگر در انجا از والی وبادشاہ نامسلم کسے حاکم مسلمان مقرر باشد برائے فیصلۂ خصومات چنانچہ تحصیلدار ومنصف وڈپٹی وافسر مال ومہتمم خزانہ وجج کہ از اہل اسلام باشند پس آن حاکم برائے تصفیۂ خصومات یک علاقہ یا یک بلدہ یا فقط یک حادثہ کدامی عالم را قاضی کند آن قاضی گردد اگرچہ برائے مدت قلیلہ اگرچہ برائے یک روز یک ساعت یا یک مقدمہ کند لان القضاء یتخصص بالزمان والمکان کما فی الخانیۃ والشامی وغیرہما اگر آنچنان مقدمہ آید کہ در مذہب حنفیہ صورت نباید واحتیاج بطرف قاضی مذہب دیگر افتد پس اگر حنفی را اذن نائب گرفتن باشد قاضی مذہب دیگر را مثلا مالکی را نائب گیرد اگر موجود باشد ورنہ خود فیصلہ کند دلیل براین امر این عبارت شامی ست قلت وظاہرہ ولو کان القاضی حنفیا ولو فی زماننا لان جواز القضاء علے الغائب ولہ للمصلحۃ والضرورۃ اھ پس اگر قاضی شدہ بود برائے یک مقدمہ بعد حکم دادن خود بخود معزول گردد و اگر عالم علاقہ کہ مشہور بعدل وانصاف باشد سوائے حاصل کردن منصب قضا از والی مسلمان بوجہ نبودن والی مسلمان دران علاقہ بشنیدن فریاد زن بعد تحقیق واقعہ وحادثہ وحالت مفقود کہ سابق بیان شدہ حکم فسخ نکاح کرد آن ہم بوجہ ضرورت نافذ ودرست گردد پس ہمین قدر فیصلۂ شرعیہ میسر شد واینقدر عند اللہ تعالے کافی ووافی باشد باز اگر از روئے قانون گرفت وخوف نباشد تا عند الناس ہم کافی ست واگر خوف باشد کہ وارثان مفقود یا خود مفقود بعد حاضر شدن مقدمہ بازی خواہد کرد تا برائے دور کردن این خوف نزد حاکم آن علاقہ مثل ڈپٹی وغیرہ آن زن بروود فریاد ودعوی دائر کند وجاری کردن این مسئلہ را طلب کند زیرا کہ حکام کچہریہا در امور دینی مامور اند کہ بموجب شرع محمدی فیصلہ کنند بعد ازین این مزاحمت ہم نماند وبرائے این تنفیذ مسلمان بودن آن حاکم نیز شرط

نباشد زیراکہ مقصود حاصل کردن حکم شرعی نیست زیراکہ آن حکم از عالم مذکور حاصل شد کہ او حکم موت مفقود دادہ بلکہ مفقود از حاکم کچہری تحصیل حکم قانونی بود تاکہ نزاع دفع شود و درین تحصیل وجود مسلم و نامسلم ہر دو برابر ست **وضروریاد** باید داشت کہ در حکومت سلطان نامسلم تا وقتیکہ حاکم مسلمان مثل ڈپٹی وغیرہ دستیاب شود و زن فریاد خود نزد او کردن مے تواند ہیچ کس عالم را درست نیست کہ دعوے زن شنیدہ تحقیق کردہ حکم موت مفقود دہد چنانکہ در ملک بنگالہ و ہندوستان بعض مولویان و مولانایان واعظان حکم موت مفقود میدہند باوجودیکہ حاکم مسلمان دران ضلع موجود باشد باید کہ آن حاکم مسلمان کسے عالم را برائے تصفیہ این امر تقرر کند پس چنانکہ محض فتوے دادن بر مذہب امام مالکؒ برائے موت مفقود بغیر صورت حادثہ و مقدمہ غیر کافی باشد آنچنان حکم دادن آن مولانایان بے اذن والی و حاکم مسلم جائز نباشد آنہم غیر کافی باشد بر مذہب مالکیہ و حنفیہ ہر دو نیز درین کار مولویان بے علمان را ہدایت کند کہ خود و عوام را در ورطہ ہلاکت و ضلالت نیندازند

سوال۔ اگر مسلمان بادشاہ موجود نباشد و اہل اسلام نیز بوجہ غفلت یا اختلاف کسی را در ہمہ ملک یا جدا جدا علاقہ والی مقرر نمی کنند تاکہ آن والی زیر خود قاضیان را مقرر کند دریں صورت چہ کردہ شود بینوا لنا الجواب رحمکم اللہ الوہاب۔

الجواب درانوقت ہر شخص کہ امیر و سردار و فرمانروائے بلدہ باشد اگرچہ حکمش در ہمہ طرف و ہمہ علاقہ نیرود آن امیر کسے عالم افقہ و اور ع را برائے فصل خصومات مقرر کند آن قائم مقام آن قاضی باشد کہ از جانب سلطان مقرر باشد و اگر امیر در بلدہ و شہر نباشد یا کدامے عالم را مقرر نکنند آن عالم کہ نزد او مردمان خود بخود اعتبار کردہ برائے فیصلہ خواستن تنازعات مے آیند و آن عالم مشہور بعدل و تقوی باشد ریاکار و حرام خور و رشوت گیرندہ و طرفدار کسے نباشد و حکم بحق کند و در حق و باطل تمیز کند و از اظہار امر حق خوف نکند این چنین عالم نیز در درجہ قاضی سلطانی باشد چنانچہ در فتاوی **جامع الفوائد** نوشتہ در کتاب القضاء البحث الثالث فی الکاتب وھو ان کاتبہ اما ان یکون قاضیا او قائما مقام القاضی کالعالم الذی فوض الیہ الاحکام و فصل المخاصمات من جانب امیر البلدۃ فی الرتق والفتق الیہ۔ واما العالم العدل الثقۃ المشھور فی الاوطان بالعدل والتقوے و یاتی الیہ الخصماء

من الاوطان والجهات فهو امين بمنزلة القاضي - اھ

سوال - قاضی حنفی مذہب مقرر شدہ از سلطان یا از والی علاقہ کہ مسلم باشد یا امیر بلدہ کہ مسلمان باشد بر مذہب امام مالک صاحب بچہ طور فیصلہ کند - **الجواب** خود بخود بر مذہب غیر فیصلہ نکند تا وقتیکہ قاضی مذہب دیگر دستیاب شود پس آنرا برائے فیصلہ کردن نائب خود گیرد بشرطیکہ اورا اذن نائب گرفتن ثابت باشد از مُوَلّی یعنی از مقرر کنندہ او یعنی اگر قاضی حنفی را سلطان مسلم یا والی مسلم مقرر کردہ باشد اذن استنابت از ایشان شرط است چنانکہ از عبارت فتوائے درا زدانستی از عبارت شامی **قوله** نعم لو امر شافعيا فقضى به نفذ) اى بشرط ان يكون ماذونا له بالاستنابة خانية اھ اول قاضی حنفی بسبب فریاد زوجہ طلب مفقود بروجہ مذکورہ کند وقتیکہ ناامید شود اورا نزد قاضی مالکی بفرستد صورت حال و روئداد یعنی استغاثہ زن و فقدان مفقود و جستن آن و ناامیدی از وجود او نزد قاضی مالکی بنویسد تاکہ او حکم بموافق مذہب خود حکم کند بعد فراغت از سمع دعوے وغیرہ ص و زن راحکم بدہد کہ اکنون تو برائے شوہر خود چار سال انتظار کن و بعد مرور چار سال باز زن فریاد کند کہ چار سال سپری شدہ و شوہر من نیامدہ من فسخ و شکستن نکاح خود از غائب میخواہم پس قاضی حکم دہد کہ بعد تجسس کامل ناامید شدم از زندہ ماندن شوہر تو اکنون حکم میدہم کہ شوہر تو مردہ است پس عدت موت گزاشتہ اگر خواہد با دیگرے نکاح بکند و این انتظار چار سال دران صورت ست کہ برائے زنش نفقہ از مال مفقود صورت مے پذیرد و اگر نفقۂ زن از مال مفقود دادہ نشود مثلا مالش نیست یا وارثان مفقود زن را ہیچ صورت نفقہ از مالش نمی دہند . . . . یا زن گوید کہ اگرچہ صورت نفقہ موجود است اما من غالب خوف میدارم کہ از من زنا صادر خواہد شد از حال زن و قعود و جلوس زن و قیل و قال مردمان اطراف و قرب و جوار و قرائن حالیہ و مقالیہ حاکم و قاضی را ثابت شد کہ زن صادقہ است در خوف زنا تا انتظار چار سال برائے او نیست بلکہ حاکم و قاضی فی الفور حکم بموت مفقود دادہ فسخ نکاح کند و زن بعد عدت ہر کسے کہ خواہد نکاح بکند - این ہمہ مضمون در عبارات کتب مالکیہ موجود است چنانچہ پیش ازین عبارات نوشتہ ام وصفة التفريق ان يقول القاضي او الحاكم او الوالي

ص یا بغیر سمع دعوی فقط روئداد قاضی حنفی را دیدہ حکم بدہد زیرا کہ چنانکہ فیصلہ کردن مقدمہ از اول تا آخر یک قاضی را درست ست ہم چنین اجزائے مقدمہ بر چند قاضیان تقسیم کردن درست باشد کما فی الشامی وغیرہ -

او المحکم او العالم قائما مقام القاضی) فسخت هذا العقد بین هذه المدعیة وبین هذا المدعی علیه وتمامه فی النفع الوسائل اهـ شلبی ۲۷ بر زیلعی وہم چنین آن عالم مشہور بعدل وتقوے کہ نہ از سلطان ووالی وامیر مسلم مقرر شدہ ونہ مردمان آن را مقرر کردہ اما حکمش را طوعاً وکرہاً تسلیم میکنند چون کہ آن ہم قائم مقام قاضی مُولّٰی من السلطان باشد آن را ہم نائب گرفتن قاضی مذہب دیگر را ورسانیدن حکمش را تا بزن در صورت معلومہ بوجہ ضرورت درست باشد لکونه ماذونا من الشارع لان العلماء ورثة الانبیاء والاحوال ان یکون موافقا بالقواعد الشرعیة زیرا کہ بوجہ رونگردانیدن ازو در احکام دین ودنیا مثل والی مقرر شدہ در نظر مردمان دیدہ میشود۔

سوال در ملک افغانستان وخراسان مثل علاقہ صوات وبنہیر وآفریدی وممند وخلیل وکوہستان ووزیرستان وبلوچستان سلطان ووالی ہیچ کس نیست ودر انجا فقط علماء اند کہ مردمان اطاعت ایشان میکنند ودر ہر موضع یک دو معتبر باشند از اہل حل وعقد کہ در امور مردمان تصرف میدارند پس آن علماء مثل قاضیان مقرر شدگان فیصلہ توانند کرد یا نہ بینوا توجروا **جواب** ولایت دو قسم ست عرفیہ وشرعیہ عرفیہ اینکہ بمعاونت قہر وغلبہ ولشکر وتیغ وسپر باشد این ولایت سلاطین ونوابان راست وولایت شرعیہ اینکہ از جانب شارع علیہ السلام در اجرائے احکام واسماع اوامر ونواہی ماذون باشد چنانچہ علمائے ربانیین وبزرگان دین راست پس در سلطان ووالی مسلم ہر دو ولایت یافتہ می شود ودر نامسلم فقط ولایت عرفیہ یافتہ میشود نہ شرعیہ ودر علماء وفضلاء کہ سوائے قہر وغلبہ ولشکر حکمرانی کنند ولایت شرعیہ موجود ست نہ عرفیہ پس درین ہر دو ولایت عموم وخصوص منوجہ متحقق باشد کہ سہ مادہ میخواہد یک مادہ اجتماع ودو مادۂ افتراق علمائے دین از حضرت شارع علیہ السلام والی ملک اند لان العلماء ورثة الانبیاء در مبسوط قلمی امام خواہر زادہ فرمودہ فان لم یکن فی بلاد المسلمین من العرب والعجم الخلفاء من السلطان فالرؤساء والعلماء ایضا نائبون فی احکام الشرع اهـ ودر دیگر جا فرمودہ وان لم یأمر السلطان فهذه الرؤساء والعلماء ایضا نائبون فی حق اقامة الشرع والدین فعلیهم اقامة الجمعة کالقاضی لان القاضی فی الحقیقة من یعطی له السلطان القضاء فمن کان عالما فی المصر والبلدة ولم یحکم له السلطان بالقضاء بان لم یکن السلطان موجودا

اوکان ولکن لم یعط منصب القضاء لاحد) فھو لا یسمی قاضیا ولکن فرض علی ذلک العلم
بیان الاحکام من العیدین والجمعۃ وغیر ذلک لانہ وان لم یکن قاضیا فی الظاھر
من السلطان ولکن یکون قاضیا فی المعنے فی الشرع من الشارع اھ یعنی در ان ملک
کہ سلطان مسلم نباشد یا باشد مگر قاضیان را مقرر نکردہ پس معتبران انجا چنانکہ خان
وملک وتعلقدار وضلعدار وچودھری وسردار وغیرہ کہ مسلمان باشد در جاری کردن
احکام شرع نائب رسول اللہ اند ومردمان را متابعت ایشان واجب باشد۔

سوال۔ اگر حاکم مسلم در ضلع زن موجود نباشد ودر ضلع دیگر موجود باشد زن را نزد
آن در ضلع دیگر رفتہ استغاثہ کردن درست باشد یا نہ **جواب** نہ زیراکہ غائب
زیر ولایت واختیار حاکم ضلع دیگر نیست بلکہ آن زیر اختیار حاکم ضلع خود ست وشنیدن
دعوے وفیصلہ کردن مشروط ست کہ مدعے علیہ زیر حکومت آن حاکم باشد در خلاصۃ
الفتوے فرمودہ القاضی اذا جعل نائبا عن الغائب حتی یسمع علیہ الخصومۃ ویسمی ھذا
مسخرا والحال ان الغائب لیس فی ولایۃ ھذا القاضی لا یصح ھذہ النیابۃ اھ

سوال۔ درین صورتھا قضاء علی الغائب لازم آید حال آنکہ تقلید امام خود کہ واجب ست
مطلق ست یعنی در ہر مادہ ضرورت باشد یا غیر مادہ ضرورت والمطلق مطلق مطلقا والتقیید ینافی
الاطلاق۔ **جواب** نعم المطلق مطلق مطلقا لا لضرورۃ صادقۃ الا تری ان شان
المشائخ ابانۃ الفتوی باطلاقات المتقدمین ویعدون المطلق بالنظر الی ضم القید
مقیدا والمقید عبارۃ عن المطلق مع القید ووجود المقید بدون وجود المطلق محال
فکیف ینافی التقیید الاطلاق نعم ینافی المقید المطلق اذا اخذ المطلق من حیث
ھو مطلق ونحن لا نذھبہ ولا ھو مرامنا بل مرامنا المطلق فی ضمن المقید وھو القضاء
علی الغائب وقت الحرج والضرورۃ والمشقۃ واضاعۃ المال والحاجۃ الصادقۃ۔۔

سوال۔ منع القضاء علی الغائب مطلق والمراد من المطلق الفرد الکامل اعنی
لا یجوز القضاء علی الغائب فی کل مادۃ سواء کانت فی ضرورۃ او غیرھا۔ **الجواب**
صرف المطلق اعتذار لا یصار الیہ نعم لو فرع دفعا للاعتراض فلا یرتکب قصدا اھ
شامی جلد۲ صفحہ۶

سوال۔ درین صورتھا قضاء علی الغائب لازم مے آید واین درست نیست وبعضے فقہا

کہ قضا علی الغائب و للغائب جائز نوشتہ اند مختص بقاضی مجتہد باشد کہ باجتہاد خود یک
جانب را ترجیح دادہ قضا علی الغائب یا للغائب کند و در زمانہ ما قاضی مجتہد خود معدوم
است پس چہ صورت کردہ شود **الجواب** قضاء برائے نفع یا نقصان غائب نزد امام
شافعی و امام مالک و امام احمد رحمہم اللہ تعالیٰ درست ست فقط نزد امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ
درست نیست وہمین ست مذہب حنفیہ کرام اما وقتیکہ ضرورت رو دہد قاضی غیر مجتہد
وعالمیکہ قائم مقامش باشد ضرورت ومصلحت را مد نظر داشتہ واقعات وخصومات را
تصور کردہ اگر حیلہ وتزویر نباشد ودعوے مدعی را صادق داند باید کہ از جانب مدعی
علیہ غائب وکیل گرفتہ بمقابلہ او حکم دہد واگر بلا گرفتن وکیل حکم دہد ہم موافق فتوائے
مذہب حنفی درست باشد اکنون ملاحظہ فرمایند بطرف عبارات فقہاء قال فی معین الحکام
القسم الثالث فی الدعوے علی الغائب وھو علی قسمین غائب عن مجلس الحاکم حاضر فی
البلد او غائب عن البلد قال فی شرح الحیل الحکم علی الغائب لم یجز عندنا سواء کان
غائبا عن مجلس الحاکم حاضرا فی البلد او غائبا عن البلد و لو ادعی علی غائب شیئا لیس للقاضی
ان ینصب عنہ وکیلا و لو قضی علی الغائب بلا خصم عنہ ففی نفاذ حکمہ روایتان من فتاوی
للامام ظھیر الدین (ای فی روایۃ یجوز وفی روایۃ لا یجوز) وقال فی الفتاوی الصغری
والفتوی علی نفاذہ وجوازہ قال الامام خواھر زادہ لا ینبغی للقاضی ان یحکم
علی الغائب بلا خصم کما لا یحکم للغائب الا انہ مع ھذا لو وکل وکیلا وانفذ الحکومۃ
بینہم جاز وعلیہ **الفتوی** قال فی فصول العمادی اذا قضی علی غائب قال محمد لا ینفذ
وقال ابو یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ ینفذ وعلیہ **الفتوی** وذکر القاضی ان قول ابی حنیفۃ
مع قول ابی یوسف رحمۃ اللہ علیہما **وعلیہ الفتوی** وفی المحیط القاضی اذا قضی
علی الغائب وھو لا یرے ذلک (ای کان حنفیا) قال محمد رحمہ اللہ تعالیٰ لا ینفذ وقال
ابو یوسف وذکر الفضلی قول ابی حنیفۃ مع قول ابی یوسف رحمۃ اللہ علیہم ینفذ القضاء
وعلیہ الفتوی اھ مزید امنا بین الاھلۃ وہمچنین در فتاوی صغرے وفتاوی مہدیۃ
فی الوقائع المصریۃ جلد سابع صفحہ ۲۶۳ فرمودہ ودر فتاوی خانیہ گفتہ ادعے علی الغائب
لیس للقاضی ان ینصب عنہ وکیلا ومع ھذا لو سمع البینۃ علی الغائب بلا وکیل وقضی نفذ
وقد ذکرناہ ص ۱۸۴ ودر سیر کبیر ج ۴ ص ۲۰۵ جلد ۳ شہادت ردّت علی الغائب وتفریق

زوجہ او جائز مودہ و در فتاوی بزازیہ جلد ۳ ص ۱۹۹ فرمودہ وھکذا یجوز القضاء علی
الغائب ونفاذہ وعلیہ الفتوی اھ نکاحیکہ بحضور فاسقین شد قاضی حنفی نزد قاضی شافعی نفرسید
وآنرا بشکند اگر حنفی خود بشکند نزد امام صاحب این ہم درست ست در عینی ہدایہ کتاب النکاح
ص ۱۰۱ نوشتہ وسئل ایضا فی عقد عقد بحضرۃ فاسقین من المسلمین وغاب عنہا الزوج غیبۃ
منقطعۃ ھل یجوز للقاضی ان یبعث الی شافعی یبطل النکاح بھذا السبب قال نعم و
للحنفی ان یبطلہ بنفسہ ایضا اخذ بھذا الامام وان لم یکن مذھبا لہ قال وعندی ان ھذا
علی قول ابی حنیفۃ رضی اللہ تعالی عنہ بناء علی ان القاضی اذا قضی بخلاف مذھبہ
ینفذ عندہ اھ قال فی الھدایۃ للعینی القضاء علی الغائب لا یجوز الا اذا رای
القاضی ذلک مصلحۃ وقضی برای بمارآہ ذلک جاز لانہ مجتھد فیہ ای فی الحکم علی
الغائب وعند الشافعی یجوز۔ وفی الخلاصۃ ذکر الامام السرخسی رح ھذا بناء علی ان
القاضی ھل یقضی علی الغائب وھل ینصب وکیلا علی الغائب فعندنا لا وھی معروفۃ
اما لو فعل وقضی علی الغائب فقد جاز بالاجماع وھکذا فی الزیادات۔ ثم قال فی
الخلاصۃ والفتوی علی ھذا اھ وبالجملۃ قضاء علی الغائب بحضرۃ من یقوم مقامہ
حقیقۃ درست ست بلا خلاف بین اصحابنا وحکما ہم درست ست ونیز درست ست برائے
قصر ید وکیل فقط نہ بر غائب مؤکل بوجہ ضرر او درست نیست در ان صورت کہ دعوے
بر غائب شرط باشد برائے حق مدعی بر حاضر کما قال فی الھدایۃ ولا یقضی علی غائب
الا ان یحضر من یقوم مقامہ وھو قد یکون بانابۃ کالوکیل وانابۃ الشرع کالوصی من
جھۃ القاضی (اقول ھذہ النیابۃ حقیقۃ) وقد یکون حکما بان کان ما یدعی علی الغائب
سببا لما یدعیہ علی الحاضر ای یکون سببا لا محالۃ اما اذا کان سببا فی وقت دون
وقت لا ینتصب الحاضر قائما عن الغائب کما اذا قال رجل لامرأۃ رجل غائب ان زوجک
وکلنی بان احملک الیہ فقالت قد طلقنی ثلاثا وبرھنت قبلت فی حق قصر ید الوکیل
عنھا لا فی حق اثبات الطلاق علی الغائب حتی لو حضر الغائب وانکر الطلاق اعادت
البینۃ واما صورۃ کون ما یدعی علی الغائب سببا لما یدعیہ علی الحاضر فکثیرۃ و
اما اذا کان ما یدعی علی الغائب شرطا لحق المدعی علی الحاضر فلا تعتبر کمن قال
لامرأتہ ان طلق فلان امرأتہ فانت طالق فادعت امرأۃ الحالف علیہ ان فلانا

طلق امراتہ واقامت علی ذلک بینۃ فلا تصح ھذہ البینۃ ولا یقضی بوقوع الطلاق علیہا اھ۱
این ہمہ صورت ہا بغیر مادہ ضرورت وحرج بودند اما بوقت ضرورت وازالہ ضرر ظاہر بغیر
صورت اثابت حکمیہ۲ وصورت شرط کہ اکنون بیان شد درست ست نصب وکیل ومسخر
ازجانب قاضی واما بلانصب وکیل از غائب نیز موافق فتوائے متاخرین وقواعد متقدمین
درست ست چنانکہ بیانش بالا گذشت اگرچہ قاضی نابت قائم مقام قاضے باشد
کما مرمرارا۔ و در جامع الفصولین خاص برائے جواز قضاء علی الغائب وللغائب بوقت
ضرورت صادقہ یک باب مستقل وضع کردہ واضطراب عبارات را رد کردہ بر صدق
ضرورت ادارۂ حکم فرمودہ حیث افاد قد اضطربت آراؤھم وبیانھم فی مسائل الحکم
علی الغائب ولہ ولم یصف ولم ینقل عنہم اصل قوی ظاہر یبنی علیہ الفروع بلا
اضطراب ولا اشکال فان الظاھر عندی ان یتامل فی الوقائع ویحتاط ویلاحظ الحرج
والضرورات فیفتی بحسبہا جوازا وفسادا (وبعد ازین چند جزئیات بیان کردہ بعدہ
گفتہ) ففی مثل ھذہ المواضع لو برھن علی الغائب بحیث اطمأن قلب القاضی وغلب
علی ظنہ انہ حق لا تزویر فیہ ولا حیلۃ فینبغی ان یحکم علی الغائب ولہ وکذا ینبغی
للمفتی ان یفتی بجوازہ دفعا للحرج والضرورات وصیانۃ للحقوق عن الضیاع مع انہ
مجتہد فیہ ذھب الی جوازہ الامام الشافعی ومالک واحمد بن حنبل رحمہم اللہ تعالی
وفیہ روایتان عن اصحابنا والاحوط ان ینصب عن الغائب وکیل یعرف انہ یراعی
جانب الغائب ولا یفرط فی حق الغائب فینصب الاولی لہ ثم الاولی واللہ تعالی اعلم
و شامی بعد نقل این عبارت گفتہ کہ در کتاب نور العین این را ثابت داشتہ وتسلیم کردہ
وعبارت شامی اینست واقرہ فی نور العین ویؤیدہ ما یاتی فی المسخر وکذا ما فی
الفتح من باب المفقود لا یجوز القضاء علی الغائب ولہ الا اذا رای القاضی مصلحۃ
فی الحکم لہ وعلیہ فحکم فانہ ینفذ لانہ مجتہد فیہ اھ قلت وظاھرہ ولو کان القاضی حنفیا
ولو فی زماننا ولا ینافی ما مر (من عدم جواز الحکم علی الغائب ولہ) لان تجویز ھذا للمصلحۃ
والضرورۃ اھ قال فی العالمگیریۃ ص۱۳ھ ناقلا عن ابی یوسف رح وقال یقضی فیہما جمیعا
استحسن ذلک حفظا لاموال الناس وصیانۃ لحقوقہم کذا فی الذخیرۃ **ثم اقول**
فما قال العلامۃ الشامی فی الحیل الثانی من باب الولی۔ وفیہ ایماء الی ان الزوج

که معبر لعبارت اما اذا کان سببا فی وقت دون وقت ست

لوکان غائبا لم یفرق بینہما مالم یحضر للزوم القضاء علی الغائب - بمفراہ لا یرد ھذا علی
جواز القضاء علی الغائب ھٰھنا لان العبارۃ التی ھی فی باب الولی محمولۃ علی عدم وجود
الضرورۃ الصادقۃ والمصلحۃ والا فیتحقق التعارض بین کلامیہ وھذا لیس من شان
المحققین فافہم و در فتاوے حامدیہ گفتہ کہ قضا بر غائب بلا حضور نائب او نہ کند
اما اگر قاضے حقیقت امر دانست کہ دعوئے مدعی حق ست درین کذب وحیلہ و فریب نیست
و قضا بر غائب کرد بغیر حاضر کردن نائب و وکیل غائب در اظہر روائت آن قضا درست و
نافذ گردد کہ روایت ست از امام صاحب و امام ابو یوسف و امام محمد رحمۃ اللہ علیہم در جواز آن
چنانکہ ملا خسرو ذکر کردہ و نیز در فتاوے منیہ و فتاوے بزازیہ و مجمع الفتاوے جواز و
نفاذش مذکور است و براین فتوے ست و آن عبارت اینست و لو قضی علی غائب بلا نائب
ینفذ فی اظہر الروایتین عن اصحابنا (ای الامام الاعظم ابی حنیفۃ و ابی یوسف و
محمد رح) ذکرہ ملا خسرو فی باب خیار العیب و قیل لا ینفذ ورجحہ غیر واحد و فی
الفتاوی المنیۃ و البزازیۃ و مجمع الفتاوی **وعلیہ الفتوی** و علامہ در شرح نظم کنز
گفتہ کہ تصریح کردہ است صاحب قنیہ کہ این اختلاف جواز و عدم جواز قضا علی الغائب و
للغائب در حق قاضی حنفی ست یعنے آن فقہا کہ بر جواز قضاء علی الغائب فتوے نقل میکنند
در حق حنفی است زیرا کہ سوائے حنفی نزد ائمہ ثلاثہ قضا علی الغائب و للغائب ہر دو درست
است و در جامع الفتاوے گفتہ کہ اگر بر غائب حکم کرد درست و نافذ گردد و امام محمد صاحب
گفتہ کہ درست نیست و فتوے بر اول یعنے جواز و نفاذ ست زیرا کہ اگر نزد دیگر قاضے آن
فیصلہ رسد آنرا نقض نرسد بلکہ آنرا امضاء و انفاذ کند و آن کامل عبارت در فتاوی حامدیہ
اینست و لو قضی علی غائب الخ معناہ لو قضی من یری جوازہ (ای القاضی الشافعی او المالکی
او الحنبلی فلا ینافی قولہ قبلہ لا یقضی علی غائب لانہ فی القاضی الحنفی کما حررہ فی
البحر بقولہ اشتبہ علی کثیر ان قولہم الفتوی علی النفاذ اعم من کون القاضی شافعیا
یراہ او حنفیا لا یراہ (جائزا) او خاص بمن یراہ (ای یری جواز القضاء علی الغائب و لہ)
والظاہر انہ فی حق من یراہ (ای المالکی والشافعی والحنبلی لاجماع اصحابنا علی انہ لا
یقضی علی غائب کما ذکرہ الصدر الشہید فی شرح ادب القاضی الی آخر ما اطال بہ وھو
موافق لما ھو المشہور فی المذہب من انہ لا یصح القضاء علی الغائب لکن اعترض العلامۃ

المقدسی فی شرح نظم الکنز بتصریح صاحب القنیة بانہ فی حق الحنفی وبما فی جامع
الفتاوی ولو قضی نفذ وقال محمد لا ینفذ والفتوی علی الاول (ای النفاذ)
لانہ اذا ارفع لآخر لا ینقضہ اھ - ونحوہ فی حاشیة خیرالدین الرملی استاذ صاحب
الدر المختار و ارتضاہ فی نور العین فینبغی التعویل علیہ و قال العلامة خیرالدین الرملی
فی حاشیة البحر لکن اذا لوحظ الحرج والضرورة یجب اعتبار عدم مراجعة الغائب واحضارہ
حتی لو امکن لا یصح لعدم الضرورة اھ اکنون لحاظ کن شامی را گفتہ است - ولو کان
القاضی حنفیا ولو فی زماننا زیراکہ در زمانۂ شامی کہ در سیزدہم صدی گزشتہ در علمائے
حنفیہ کدام کس قاضی مجتہد گذشتہ بلکہ قبل از زمانۂ صاحب در مختار باندازہ چہار صد سال
مجتہد معدوم ست چنانکہ در در مختار و شامی و دیگر کتب نوشتہ درین ہمہ عبارات مذکورہ
بالا کہ جواز قضاء علی الغائب را بیان میکنند تخصیص بقاضی مجتہد صحیح نباشد زیراکہ قاضی
مجتہد را در امر مختلف فیہ و مجتہد فیہ منع کردن ہیچ معنے ندارد قاضی مجتہد اگر با جتہاد خود
قضاء علی الغائب را ترجیح دہد در دیگر کدامی مسئلہ از اجتہاد خود ترجیح دہد عمل بحسب
ترجیح و اجتہاد خود بر وے واجب باشد و بر مجتہد تقلید دیگر مجتہد حرام ست بر وی عمل موافق
اجتہاد خود واجب ست کما فی بحر العلوم لمسلم الثبوت و اصول البزدوی وغیرہا بلکہ این ہمہ
عبارات عام اند مجتہد و غیر را فرق اینست کہ مجتہد برائے و اجتہاد خود عمل کند مصلحت
و ضرورت ببیند یا نہ و غیر مجتہد را قضاء علی الغائب بغیر حرج و ضرورت و مصلحت و ضیاع
حقوق جائز نیست پس در بارۂ جواز قضاء علی الغائب کہ قاضی را بلفظ من یری مقید
میکنند یا میگویند یقضی علی الغائب قاضی لہ رائی اگر مادہ ضرورت با و منضم نباشد مراد از
قاضی من یرے قاضی مالکی و شافعی و حنبلی و حنفی مجتہد باشد و در جائیکہ برائے قاضی قضاء
علی الغائب را جائز فرمودہ بوجہ ضرورت و تنگی و حرج و ضرر و ضیاع حقوق آنجا مراد عام ست
از مجتہد و غیر مجتہد اما عبارت علامہ شامی ولو کان القاضی حنفیا ولو فی زماننا منادی
باعلی ندا ست کہ قاضی حنفی غیر مجتہد مراد ست بلکہ اگر بکدامی کتاب در مسئلہ قضاء علی الغائب
یا امثال او تخصیص بلفظ مجتہد آوردہ باشد نیز مراد از ان مجتہد اصطلاحی نیست بلکہ مراد از ان
عالم و حاکم صاحب رائی و عقل و کوشش کنندہ در تلاش جزئیہ باشد کہ در غالب امور
و مسائل رائیش بصواب باشد قال الشامی فی الجلد الخامس ص۲۱۵ الظاہر ان المراد

بالمجتهد الحاكم ذو رای المصيب للعلم بانقطاع المصطلح عليه اهـ۔

سوال۔ از مجتهد که مراد عالم ست علم او چه قدر باید **جواب** در مسائل فقه وجزئیات آن دخل تام دارد و رسم المفتی را داند و در علم صرف ونحو آن قدر مهارت دارد که عبارت صحیح خواند و معنے عبارت متبر کیب نحوی صحیح برآرد در درمختار در قبول و عدم قبول شهادت گفته العالم من يستخرج المعنى من التركيب كما يحق وينبغي اهـ **و** نیز باید دانست که آن بعض علمار که قضار علے الغائب را ممنوع گویند مطلقا مسئله مفقود را ایشان هم مستثنے گویند چنانچه در فتاوے مهدیه فے الوقائع المصریه جلد ۷ ص ۲۶۳ گفته انما قالوا بان الفتوے علے النفاذ فيما اذا قضے للمفقود لا فے مطلق الغائب اهـ

سوال قالوا وقیل هر دو برائے ضعف اند در شامی جلد اول آورده قالوا وقیل كلاهما للضعف اهـ **جواب** برائے ضعف اند اما لازم التضعیف نیند بلکه تحقیق اینست که اگر بقول مختار ومفتی به یا قول اکثر لفظ قیل - یقال. قالوا آید برائے قوت باشد نه ضعف وتمریض بلکه محض اشاره بطرف خلاف باشد در بحر رائق جلد دوم آمده علے ما قیل قد یذیل به العالم القول المختار فلا یکون للتمریض بل اشارة الى ان فيه خلافا اهـ **و** در شامی کتاب الصوم گفته ولو اكل الانسان عمدا وشهرة ولا عذر فيه قيل بالقتل يؤمر یعنے کسیکه روزهٔ رمضان جرا متعمدا بلا عذر خورد در قتل او هیچ خلاف نیست زیراکه یا منکرست از ضروریات دین یا مزاح میکند بروزه رمضان که از ضروریات اسلام ست قال الشرنبلالی صورتها تعمد من لا عذر له الاكل جهرا يقتل لانه مستهزئ بالدين او منكر لما ثبت منه بالضرورة ولا خلاف فے حل قتله والامر به فتعبير المؤلف بقيل ليس بلازم الضعف اهـ **پس** واضح شد که بوقت ضرورت صادقه اگر یقین باشد قاضی را بر صدق واقعه بے شک قضار علے الغائب کردن مے تواند اگرچه قاضی حنفی المذهب باشد واگرچه مجتهد هم نباشد اگرچه در زمانه ما یعنی سیزدهم صدی هجرت باشد **ایضاً** خود حضرت امام ابوحنیفه رحمة الله علیه میراث تقسیم فرموده که دران تقسیم بعضے وارثان غیر حاضر بودند و در حق غائب ببعض وجوه نفع بود وببعض وجوه نقصان بود در فتاوے **خیریه** نوشته وقد قال فے المبسوط انما قسمها يعنے ابا حنيفة الميراث عند حضور جماعة منهم لتعذر

اشتراط حضورهم عند القسمة بطريق العادة (قال قبل هذا) فان الورثة يكثرون وقلما يحضرون فلو لم يقبل القاضي البينة ولم يقسمها لمكان الغائب او صغير ادى الى الضرر والضرر مدفوع اهـ و قنيتکہ مبسوط ذکر کردہ شود مطلق مراد ازان مبسوط سرخسی باشد گفت شامی در رسالہ رسم المفتی حیث اطلق المبسوط فالمراد به مبسوط السرخسی الذی ھو شرح الکافی للحاکم الشھید اھ وہمان شامی در ردالمحتار جلد اول صـ۱۲ گفتہ لا یفتی الا بما مبسوط السرخسی اھ فاغتنم ھذا التحریر فانہ بعمل الزمان جدیر۔

سوال۔ در متون فقہ قضا علی الغائب وللغائب را عموماً ناجائز نوشتہ اند پس قید جائز داشتن وقت ضرورت رفع آن عموم شد واین درست نیست زیراکہ مخالفت با متن آید **جواب۔** این قید وتخصیص رفع عموم نیست بلکہ دفع آنست مادامیکہ حمل تخصیص بر دفع باشد بر رفع حمل نباید کرد لما فی کتب الاصول ان الدفع اسھل من الرفع ومن ثم قالوا ان التخصیص دفع لا رفع وقد لخصوا کما فی شرح اللباب ردالمحتار وغیرھا ان شان المشائخ ابانۃ القیود فلا یعد مخالفۃ للمتون واین قید جواز قضا علی الغائب نزد وقت ضرورت را ائمہ معتبرین اضافہ فرمودہ اند وفتوے بر جواز دادہ کما علمت فیما سبق پس بر دیگران تسلیم آن قید ضرورست قال فی الشامی والعطایا النبویۃ واذا صرح بعض الائمۃ بقید لم یرد عن غیرہ منھم تصریح بخلافہ فیجب ان یعتبر و بالجملۃ لا وجہ للعدول فی اتفاق الفحول علی تلقیہ بالقبول اھ پس تخصیص جواز قضا علی الغائب از عموم عدم جواز قضا علی الغائب از ابتدا مستثنٰی ست کہ ضرورات از مذاہب مستثنٰی اند زیراکہ ضرورات مطلقاً بدرجہ فرائض اند واتباع مذہب مطلقاً فرض نیست بلکہ موافق درجات در بعض جا تقلید فرض ست ودر بعضے واجب وسنت ومستحب بوجہ اینکہ مسائل قیاسیہ کہ عبارت از مذہب ست اکثر ظنی اند وبنا برعلیہ قال الجمھور ان التقلید واجب وفیہ تفصیل طویل لا یقبلہ المقام ۲ **قول** موضحاً اگر امامے معتمد علیہ قیدے زیادہ کند ونزد غیرش مطلق باشد یعنے خلاف آن نباشد آن قید واجب القبول ست ودرین چہار صورت منصور باشند (۱) نزد دیگران نفی واثبات آن قید ہیچ مذکور نباشد این صورت واجب القبول باشد (۲) بعضے فقہا از دیگران خلاف کردہ باشند اگر

ترجیح این قید را باشد واجب القبول ست واگر خلاف آن بعض را ترجیح باشد حکم بران خلاف باشد واگر در ہر دو جانب خلاف ہیچ کس را ترجیح نباشد از اہل ترجیح پس موافق رسم المفتی براحوطیا الیسر یا اوفق بالزمان یا ارفق بالناس لحاظ کردہ عمل کردہ شود۔ کما فی العطایا النبویۃ

سوال۔ اگر قید ضرورت برائے جواز قضاء علی الغائب ولہ اعتبار کردہ شود لازم آید اسقاط حکم رأسا یعنی لازم آید کہ حکم عدم جواز قضا علی الغائب ساقط دمر فوع شود واین درست نیست زیراکہ ابطال واہدار مذہب لازم آید۔ **اقول** تقیید الحکم المطلق بالضرورۃ لیس باسقاط الحکم رأسا فانہ فرق بین بناء الحکم علی الضرورۃ اللازمۃ بحیث ینقلب الحکم بہا وبین اسقاط الحکم رأسا لضرورۃ لازمۃ لما فی کتب الاصول کما لا یخفی علی المہرۃ

السوال۔ اثبات جواز القضاء علی الغائب للضرورۃ بحث عن غیر صاحب المذہب وکما خالف لنصہ فہو لا یعتبر چنانچہ سید احمد طحطاوی در ہامش درمختار در باب عدت گفتہ النص ہو المتبع فلا یعول علی البحث اھ در شامی در نواقض مسح خفین گفتہ لاعبرۃ بابحاث ابن الہمام اذا خالف المنقول۔ البحث لا یقضی علی المذہب نیز طحطاوی در ص ۵۵۹ فرمودہ بحث صاحب اشباہ وغیرہ با نص ائمہ معارض نتواند شد انتہی بالمعنی و فی رد المحتار فی کتاب الطہارۃ البحث فی المنقول غیر مقبول اھ **الجواب** ثبوتش فقط از ابحاث نیست بلکہ نصوص ائمہ عظام مذکور شدند نظر کن قول امام ابی یوسف را در سیر کبیر وہمراہ او اتفاق امام صاحب رحمۃ اللہ علیہ کہ از محیط نقل کردم وعبارت جامع الفصولین وفصول عمادی وعبارت خانیہ وغیرہ وبحث ابن ہمام کہ غیر معتبر ست محض بحث اوست نہ منقول از ائمہ عظام وہمین قسم بحث است کہ ترجیح بر مذہب ندارد فافہم والا بحثیکہ مبنی بر ضرورت باشد مقبول ست چہ جائیکہ در ان نقل فتوے از ائمہ عظام موجود باشد اگرچہ آن فتوے خلاف از ظاہر روایت باشد در طحطاوی در مختار جلد اول ص ۱۵۹ و ۴۳ ما بہ الفتوی مقدم علی ظاہر الروایۃ اھ ودر شامی جلد دوم ص ۳۲۵ و ۳۲۶ فرمودہ الروایۃ المختارۃ للفتوے مرجحۃ علی ظاہر الروایۃ اھ ودر شامی جلد پنجم ص ۶۹ فرمودہ الضرورۃ تبیح العدول عن ظاہر الروایۃ ولنا ترک القیاس الحاقا بما ورد خلاف القیاس اھ غایت ما فی الباب انیکہ عدم جواز قضاء علی الغائب ظاہر روایت ست وجواز بوقت ضرورت در فع حرج پس ہیچ تعارض وتدافع نیست بلکہ معاملہ برعکس ست زیراکہ

در هیچ کتاب فقه این تصریح نیست که بوقت ضرورت و مصلحت و ضرر ہم قضاء علے الغائب نکند
واز کتب متعدده دیدی وشنیدی که بوقت ضرورت قضا علے الغائب درست ست واز ائمۂ
کبار منقول است بلکه منع کردن قضاء علے الغائب بوقت ضرورت منقول از امام معتمد نیست
پس منع در بحث داخل شد حالانکه بحث در منقول غیر مقبول ست در شامی منیو لسید البحث
فی المنقول غیر مقبول اھ۔ فانقلب الاعتراض علے المانع وجواز آن بوقت ضرورت وحاجت نیز
السوال یلزم من هذا تعدد ظاهر الروایة وهو غیر منقول الجواب یتعدد
ظاهر الروایة فی حادثة ولا بأس به قال فی الفتاوی العطایا النبویة ان ظاهر الروایة
ربما یتعدد فی مسئلة واحدة اھ ودر شامی مجتبائی در بحث سجده سهو ص۴۹۸ گفته
ویتعدد ظاهر الروایة اھ وچونکه بر جواز قضاء علے الغائب بوقت ضرورت تصریح
از ائمۂ عظام یافته شد هیچ وجه برائے توقف نیست در طحطاوی در مختار جلد ۲ ص۳۸
فرموده لا وجه للتوقف مع التصریح من الائمة اھ وچونکه بر تصحیح روایت جواز این
قضا تصریح یافته شد رجوع بآن تصحیح نمائیم در فتاوے تنقیح حامدیه ص۲۸۴ گفته
قد یکون کل من القولین ظاهر الروایت فالمصیر الی ما صرحوا بتصحیحه اھ ایضا
جواز قضاء بر غائب بچند وجه قوی ست (۱) مصرح بالترجیح است (۲) انه قول الامام
بل قول الشیخین (۳) وانه ظاهر الروایة در شامی جلد چهارم ص۳۱۶ فرموده فالواجب
الآن اتباع ما صرحوا بتصحیحه او کان ظاهر الروایة او قول الامام اھ ودر شامی جلد اول
گفته واما نحن فعلینا اتباع ما رجحوه وصححوه کما لو افتونا فی حیاتهم اھ (۴) جواز قضا
علے الغائب ظاهر فقه بلکه بعینه ہمین فقه واجتهاد امام ست زیرا که ظاهر روایت ست و
در شامی جلد اول ص۶۹ گفته مقتضی الفقه ظاهر الروایة بل هی الفقه آه (۵) درین دفع
ضرورتست در شامی جلد ه ص۶۹ گفته الضرورة تبیح العدول عن ظاهر الروایة اھ این
جواز قضاء اگر از نوادر بودی ہم عمل بران بودی نه بر ظاهر روایت چه جائیکه آن خود ظاهر
روایت ست (۶) برین علامت فتوے ست کما نقل مرارا فیقدم للعمل علے غیره
ولو ظاهر الروایة لما فی طحطاوی الدر المختار الجلد الاول ص۱۵۹ و ۳۴۷ ما به الفتوی مقدم
علے غیره ولو ظاهر الروایة اھ (۷) با روایت جواز قضاء علے الغائب وقت ضرورت موافقت
درایت ہست قال الشامی فی الجلد الاول ص۷۷۶ لا یعدل عن الروایة اذا وافقتها

[illegible]

درایة ولو خلاف ظاہر الروایة اھ (۸) ارفق باہل زمانست و درین آسانی ست
در شامی ۲ صـ۱۱۱ فرمودہ ما کان ارفق واعتمدہ المتاخرون وجب التعویل علیہ وان
قالوا ان الفتوی علی غیرہ اھ (۹) درین ازالۂ ضررست در اشباہ و نظائر گفتہ الضرر
یزال اھ (۱۰) در عدم جواز قضاء علی الغائب مشقت ست و در جواز آن کشیدن آسانی ست
در اشباہ گفتہ المشقة تجلب التیسیر اھ یعنے مشقت مے کشد آسانی را و احکام اذا ضاق
الشرع - انما یرید اللہ بکم الیسر ولا یرید بکم العسر اھ و ما جعل اللہ علیکم فی الدین
من حرج (۱۱) در جواز قضاء علی الغائب دررِ مفاسد ست و آن از کشیدن منافع اولی
باشد و در اشباہ گفتہ درء المفاسد اولی من جلب المنافع (۱۲) فرض کردیم کہ
کہ جواز قضاء علی الغائب از روایت نوادر ست اما درین استحسانست و آن معتدم
باشد بر ظاہر روایت کہ قول امام صاحب بلکہ بر قول شیخین باشد در شامی ۴ گفتہ
الترجیح بکونہ استحسانا مقدم علی الترجیح بکونہ قول الامام او قول الشیخین اھ جواز
قضاء علی الغائب را معلل بضرورت فرمودہ اند و عدم جواز مطلق غیر معلل ست و تعلیل
مفید ترجیح ست در شامی جلد اول گفتہ ولکن لو عللوا احدھما دون الاٰخر کان
التعلیل ترجیحا للمعلل کما افادہ الرملی فی فتاواہ اھ صـ۵۱ و ہمدردان جلد صـ۸۹۱
طبع خورد گفتہ التعلیل افادة التعویل و در تنقیح حامدیہ صـ۱۲۶ گفتہ التعلیل دلیل الترجیح
و ترجیح الدلیل کالتصحیح الصریح صـ۲۷۷ و التصحیح الصریح یقدم علی المتون اھ صـ۲۹۴
حامدیہ (۱۳) فرض کردیم کہ جواز قضاء علی الغائب از نوادر ست اما ترجیح دارد باختلاف
عصر و زمان کہ در ہر زمانۂ متاخر ضد و عناد و لجاج و فساد و قصد اضرار با مقابل خود متزاید
گردد و ظاہر روایت اسے عدم جواز قضاء علی الغائب در انوقت ترجیح یابد کہ اختلاف عصر
نباشد در شامی جلد اول صـ۵۹ فرمودہ ترجیح ظاہر الروایة عند اختلاف الفتوی
مقید بما اذا لم یکن الاختلاف اختلاف عصر و زمان اھ در فتاوی خیریہ مطبع کلان
صـ۲۹ گفتہ کہ وقت اختلاف زمانہ برخلاف ہر سہ امامان امام صاحب و صاحبیہ فتوے
باید داد اھ و در شامی جلد خامس در باب طلب شفعہ گفتہ قولہ دفعا للضرر بیان
الوجہ الفتوی بقول محمد قال فی شرح المجمع و فی الجامع الخانی الفتوی الیوم علی قول
محمد لتغیر احوال الناس فی قصد الاضرار - و بہ ظہر ان افتاءھم بخلاف ظاہر الروایة

لتغیر الزمان فلا یرجح ظاھر الروایۃ علیہ وان کان مصححا ایضًا کما مر فے الغصب فی مسئلۃ
صبغ الثوب بالسواد ولہ نظائر کثیرۃ بل قد افتوا بما خالف روایۃ ائمتنا الثلثۃ کالمسائل
المفتی فیھا بقول زفر وکمسئلۃ الاستیجار علے التعلیم ونحوہ اھ برائے تسہیل علے الامۃ
روایت نادر رابمقابلہ ظاہر روایت اختیار وتصحیح میکنند وبر علمائے کاملین درین معنے
ہیچ تعجب نیست ودر شامی باب سجود السہو گفتہ اقول لاعجب من مثل الرجال
کصاحب الھدایۃ والزیلعی وابن الھمام حیث عدلوا عن ظاھر الروایۃ لما فیہ من
الحرج وصححوا الروایۃ الاخرے للتسہیل علے الامۃ وکم لہ من نظیر ولذا قال القھستانی
ویجب السہو بمخافتہ کلمۃ لکن فیہ شدۃ اھ ودر شامی جلد ۵ صـ۵۲ گفتہ ان تفسر الامر
علے المفتی یفتی بالایسر اھ ظاہر روایت بمقابلہ عرف نیز ترک گردد در عقود الدریہ جلد اول
صـ۳۳ گفتہ لیس للمفتی والقاضے الحکم بظاھر الروایۃ مع ترک العرف ای فیما یبتنی
علیہ اھ قال الشافعی فے کتابہ نشر العرف فی بناء بعض الاحکام علے العرف جلد ۲ صـ۱۳۱
ومن جھل باھل زمانہ فھو جاھل فجزاہ اللہ عن اھل ھذا الزمان فھذا کلہ و امثالہ
دلائل واضحۃ علے ان المفتی لیس لہ الجمود علے المنقول فے کتب ظاھر الروایۃ من
غیر مراعاۃ الزمان واھلہ والا لیضیع حقوقا کثیرۃ ویکون ضررہ اعظم من نفعہ العرف
فے الشرع لہ اعتبار لذا علیہ الحکم قد یدار ائـکسے کہ ظاہر روایت را ترک نکند وبفتوائے مرجحین
عمل نکند واہل زمان را در تکلیف شدید مے انداز دبرائے نفع قلیل ضرر کثیر برخود وبر مسلمانان
روادارد چنانست کہ عمارت کرد یک خانہ را وویران کرد شہر وبلدہ را بنی بیتا وھدم مصرا
فر من المطر وقر تحت المیزاب اگر قضاء علے الغائب را در مادہ ضرورت ناجائز گوئیم درین
حرج عظیم برمردمان آید وزن مفقود مثلاً کہ بے نفقہ باشد یا بغالب گمان خوف زنا دارد
در بدر نفقہ طلبد وگداگری کند ودر زنا مثلا گردد نعوذ باللہ منہ پس اینچنین زنان را در گناہ
انداختن لازم آید لہذا در محل ضرورت قضاء علے الغائب درست باشد در شامی در
ضمن یک مسئلہ فرمودہ فیہ حرج عظیم لانہ یلزم منہ تاثیم الامۃ اھ ودر شامی جلد ۵
صـ۳۴۶ فرمودہ ھوارفق باھل الزمان لئلا یقعوا فے العصیان اھ (۱۶) آن معنے کہ
مقتضائے کلام ائمہ باشد برائے عمل ماخوذ باشد ودر اشباہ وحموی صـ۲۱۳ و ۸۹ فرمودہ
وما یقتضیہ کلام الائمۃ یؤخذ بہ ما لم یوجد صریح یخالفہ فلا معنے للتوقف اھ

اگر زن مفقود پردۂ ناموس خود دریدہ گداگری کند یا در زنا مبتلا گردد این حرام
اتفاقی است و فرض کردیم کہ در مذہب حنفیہ قضاء علی الغائب و حکم فسخ نکاح مفقود و
کردن او نکاح با غیر حرام ست اما در دیگر مذاہب حرام نیست پس حرام اتفاقی نشد و انکار
کردن و منع کردن از حرام اختلافی اگرچہ مطلوب فی الدین ست اما نہ آن چنانکہ منعش
از اجماع ائمہ کرام ثابت باشد بلکہ در چنین حرام اختلافی در دین مسلمانی چندان تشدد نیست
در حدیقہ ندیہ جلد ۲ ص۲۰۴ و ۹۵ فرمودہ انما المنکر الواجب الانکار ما وقع الاجماع
علی حرمتہ ولو امکن تخریج الامر المنکر وجوازہ علی قول ولو فی غیر المذہب لم ینکر
علیہ اھ وسہ دران جاست ان المسئلۃ الواقعۃ متی امکن تخریجہا علی قول من الاقوال
فی مذہبنا او مذہب غیرنا فلیست بمذموم ومنکر یجب انکارہ والنہی عنہ وانما المنکر
ما وقع الاجماع علی حرمتہ والنہی عنہ خصوصا اھ ازین عبارت مفہوم میشود کہ اگر کسے
اینچنین نکاح کند آنرا نشانہ ملامت نکنند و بر قاضے فیصلہ کنندہ و زوجہ و زوج ثانی
انکار نکنند و چشم پوشی کنند (۱۸) جواز قضاء علی الغائب بوقت ضرورت مجتہد فیہ است
انکار بران درست نیست بلکہ سکوت باید اگرچہ نزد تو حدیث باشد بخلاف او در فتاوی
غنیہ گفتہ در ص۵۸۹ لا یجب الانکار علی المجتہد فیہ ویجوز السکوت وان کان عندک
الحدیث بخلافہ اھ (۱۹) در شامی گفتہ کہ بموضع ضرورت فتوے و عمل بر قول امام مالک
درست ست و نظیر این مسئلہ مفقود مسئلۂ عدت آن زن کہ طہرش دراز شد معلوم
نباشد کہ بچند زمانہ سہ حیض میگذرند پس نزد ما یعنے حنفیہ تا آنکہ سہ حیض نگذرند در عدت
باقی ماند اگرچہ سالہا بگذرند و نزد امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ بگذشتن نہ ماہ عدتش تمام شود
و در بزازیہ گفتہ کہ در زمانہ ما فتوے بر قول امام مالک ست و امام زاہدی گفتہ کہ بعض اصحاب
ما فتوے میدادند بر قول امام مالک بوجہ ضرورت و اگر قاضے مالکی دستیاب نشود قاضی حنفی
خود بر مذہب امام مالک حکم کند قال الشامی فی باب المفقود لکنہ اعترض علی الناظم بانہ
لا حاجۃ للحنفی الی ذلک (ای فی مسئلۃ المفقود الی القضاء علی الغائب) لان ذلک خلاف
مذہبنا فخذ نا اولی وقال فی الدر المنتقی لیس باولی خذ فہ لقول القہستانی لو افتی فی
موضع الضرورۃ لا باس بہ علی ما اظن اھ قلت ونظیر ہذہ المسئلۃ عدۃ ممتدۃ الطہر التی
بلغت برؤیۃ الدم ثلاثۃ ایام ثم امتد طہرہا فانہا تبقی فی العدۃ الی ان تحیض وعند الامام

مالك تنقضي عدتها بتسعة اشهر وقد قال في البزازية الفتوى في زماننا على
قول مالك رح وقال الزاهدي كان بعض اصحابنا يفتون به للضرورة واعترضه في
النهر بانه لا داعي الى الافتاء بمذهب الغير لامكان الترافع الى مالكي يحكم بمذهبه
وعلى ذلك مشى ابن وهبان في منظومته هناك لكن قدمنا ان الكلام عند تحقق الضرورة
حيث لم يوجد مالكي يحكم به - انتهى ما في الشامي - فان قلت هذا قياس مسئلة المفقود
على مسئلة ممتدة الطهر وانه من شان المجتهد وصاحب الشامي والبزازي والزاهدي
وصاحب النهر وابن وهبان ليسوا بمجتهدين و (بعض اصحابنا) مجهول فكيف يصح ما
قاسوه قال في الشامي و الفتح والحموي فليس لاحد ان يقيس مسئلة على مسئلة
اخرى اه اقول اولا لعلامة الشامي لعلو درجته وباعه السامي يوزن بجنب
ابن الهمام صاحب فتح القدير كما نطقت به السنة العلماء والفضلاء وكتبت اقلام
الاذكياء وصاحب الفتح ملقب بالمحقق على الاطلاق كما في الشامي في غير
موضع ما وانه من اهل التفضيل والترجيح اي شانه ان يرجح ويفضل قولا على
قول آخر فمكان العلامة الشامي وكفى بهما قدوة وانهما في المجتهدين من
الطبقة الخامسة كابي الحسن القدوري وصاحب الهداية وثانيا ان الشامي يحكي
عن البزازي والامام الزاهدي وانهما يميزون بين القوي والضعيف والاقوى
والتحقيق انهما معدودات في الائمة الكبار وايراد الزاهدي بعض المسائل النادرة
او نسبة الى الاعتزال لا ينزله عن درجة كالامام الزمخشري صاحب الكشاف
وثالثا انهم يحكون القضاء على الغائب وقت الضرورة من المجتهدين في الشرع
كالامام الاعظم والامام مالك والامام الشافعي والامام احمد رحمة الله عليهم
اجمعين وانهم في الطبقة الاولى ومن المجتهدين في المذهب كالامام ابي يوسف
وانه وامثاله في الطبقة الثانية ومن المجتهدين في المسائل كالامام قاضي خان
وانه في الطبقة الثالثة ورابعا لفظ اصحابنا) ليس بمجهول بل هو في الفقه عبارة
عن ائمتنا الثلثة الامام الاعظم والامام ابي يوسف والامام محمد رحمة الله عليهم
اجمعين فلفظ بعض اصحابنا ههنا عبارة عن الشيخين كما رايت فيما قيل من تصريحاتهم
وخامسا على سبيل ارخاء العنان ان هذا ليس بقياس حتى يرد عليه ما اوردت

بل هذا حمل النظير على النظير وانه ليس بمستنكر قال السيد الحموي الشئ بالشئ يذكر وحمل النظير على النظير لا يستنكر اھ ص۳۱۷ (۲۰) بوقت ضرورت انسان معذور ست برائے عمل کردن بر مذہب غیر ع والعذر عند کرام الناس مقبول به علامه شامی در کتاب السرقه گفته که اگر بوقت ضرورت بر مذہب امام شافعی یا دیگر کسے امام عمل کند معذور باشد چنانچه در مسئله دین که اگر دائن از مال مدیون خلاف جنس حق خود بگیرد درست ست وعبارت اینست واطلق الشافعی اخذ خلاف الجنس ای من النقود والعروض بجواز اخذها عندنا على ما قررنا آنفا قال القهستانی وفيه ايماء الى ان له ان يأخذ من خلاف جنسه عند المجانسة فى المالية وهذا اوسع فيجوز الاخذ به وان لم يكن مذهبنا فان الانسان يعذر فى العمل به عند الضرورة كما فى الزاهدى اھ۔

(۲۱) در اشباه ونظائر قواعد مستخرجه ومستثنیٰ از مشائخ بیان نموده مثلاً الضرر يزال لا ضرر ولا ضرار فى الاسلام الضرورات تبيح المحظورات وغيرها واز ين قضاء على الغائب را استثنیٰ نکرده ونگفته که قضاء على الغائب درين قواعد داخل نیست پس از عدم استثناء دلیل پیدا شود بر انیکه قضاء على الغائب درين قواعد مندرج ست در شامی جلد اول ص۶۳۴ فرموده يستدل بعدم الاستثناء عن القاعدة اھ۔

سوال۔ مفتی را صریح جزئیه بدست آوردن ضرورست وعمل بر قواعد وضوابط درست نیست در حموی حاشیه کتاب اشباه نوشته لا يحل الافتاء من القواعد والضوابط وانما على المفتى حكاية النقل الصريح كما صرحوا به اھ وہمدران حموی ص۱۴۰ نوشته لا يجوز الفتوى بما تقتضيه الضوابط لانها ليست كلية بل هى اغلبية خصوصاً وهى لم تثبت عن الامام بل استخرجها المشائخ من كلامه اھ در شامی جلد پنجم ص۲۴۶ نوشته که اعتباری ومعتمد علیه مسئله آنست که در محل خود مذکور باشد صراحةً وگرفتن او از عموم غیر معتبرست المعتمد هنا لذكره فى محله صريحا لا اخذا من العموم جواب رنتصر ه در معنی قاعده وقانون وضابطه القاعدة تجمع فروعا من ابواب شتى والضابطة تجمعها من باب واحد هذا هو الاصل۔ والقانون اعم من الضابطة اھ اشباه ص۱۸۴ در حموی گفته القاعدة اغلبية لا كلية كما هو شأن القواعد الادبية والفقهية بخلاف العلوم العقلية فانها كلية الله اھ ص۶۳۲ وہمدران اشباه در دیگر

مقام گفتہ القاعدۃ عند الفقہاء حکم اکثری لا کلی ینطبق علی اکثر جزئیاتہ لتوقف احکامہا
منہ اھ اما در کلام فقہاء استعمال ہر یک بجائے دیگرے آید **ایضاح** بے شک از امام صاحب
رحمۃ اللہ علیہ احکام و مسائل منقول اند نہ دلائل و کلیات و قوانین بلکہ مشائخ رحمۃ اللہ علیہم
آنہا را از کلام آنحضرت استخراج کردہ و بہر مثل ما مقلدان جزئیہ صریحہ بکار ست زیرا کہ اول
درین احتمال ست کہ چیزے را کہ مشائخ کرام دلیل قول امام فہمیدہ اند شاید فی الواقع
آن دلیل نباشد دوم فہمیدن امثال ما مقلدان کہ این جزئیہ درین کلیہ داخل است
و حکم کلیہ بجزئیہ بدہیم بعلت دخول و شمول این ہم احتمال ست مے تواند شد کہ آن جزئیہ
فرد آن کلیہ نباشد و ادخال ما برائے سرایت حکم غلط باشد و شاید کہ این جزئیہ فرد دیگر
کلیہ باشد انما المنقول عن الامام المسائل دون الدلائل و اجتہد الاصحاب فاستخرجوا
لہا دلائل کل حسب علمہ و منتہی فہمہ و لم یدرکوا شاوہ و لا معشارہ و لربما لم
یلحقوا غبارہ فان قلتم فقولوا اطلعوا علی دلیل قول الامام و لا تقولوا علی دلیل الامام
و رحمہ اللہ سیدی الطحطاوی قال فی حواشی الدر قد یظہر قوۃ لرای لاہل النظر فی
قول خلاف قول الامام) بحسب ادراکہ و یکون الواقع بخلافہ بحسب دلیل و یکون
[illegible]
لصاحب المذہب دلیل آخر لم یطلع علیہ (اہل النظر) اھ اما ما مقلدان برین احتمالات
عمل نخواہیم کرد بلکہ ما عمل بر گفتہ اصحاب ترجیح و تفضیل و غیرہ اصحاب طبقات مجتہدین خواہیم کرد
زیرا کہ اگر فی الواقع مجتہدین خطا کنند نیز یک صواب یابند و ما کہ ماموریم باتباع ایشان کہ
اہل الذکر اند فَاسْئَلُوْٓا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ ہرگز ماخوذ نخواہیم شد
چنانکہ علامہ شامی در رد المحتار فرمودہ ان اُخِذْنَا اَخَذْنَاهُمْ یعنے ما اگر ماخوذ شدیم
بروز قیامت در پیروی ایشان ماخوذ بکنیم ایشان را یعنے مجتہدین را و ظاہر است کہ اینچنین
ائمہ عظام و مشائخ کرام را کہ بذل مجہود کردند خجالت نخواہد شد۔ دین و اسلام امانتے ست
بہمین طور تا بما رسیدہ ورنہ کدام کس درین زمنہ بسینہ حضور صلی اللہ علیہ وسلم یا صحابہ کرام و مشائخ
عظام و متقدمین و متاخرین را دیدہ و مشافہۃ از ایشان علم گرفتہ و تلاش صریح جزئیہ در حق
امثال ما مقلدین ست ورنہ آن علماء و فضلا و مدرسین و مفتیان و قاضیان کہ تجرد و ممارست
بفقہ دارند و اقوال یابسہ و رطبہ را تمیز میکنند در حق ایشان عمل بکلیہ و ضابطہ درست باشد
بوجہ اینکہ میدانند کہ فلان جزئیہ در فلان کلیہ و ضابطہ داخل است و فلان خارج پس اجازت

فتوے بر ضوابط و منع آن بر دانستن وندانستن شد و در اشباہ گفتہ در صـ ۱۵ گفتہ الثانی الضوابط وما دخل فیہا وما خرج عنہا وھو انفع الاقسام للمدرس والمفتی والقاضی فان بعض المؤلفین یذکر ضابطا ویستثنی منہ اشیاء فاذکر فیہ ائی زدت علیہ اشیاء اُخر فمن لم یطلع علی المزید ظن الدخول وھی خارجۃ کما ستراہ یعنے قسم دوم در ضوابط ست وآن شئی کہ داخل دران ضوابط ست وآن کہ خارج ازان ضوابط ست واین ضوابط زیادہ نافع انداز دیگر اقسام برائے مدرسین ومفاتی وقضات قال العلامۃ الشامی فی رسالتہ تنبیہ ذوی الافہام علی احکام التبلیغ حلف الامام ما نصہ ومن القواعد المقررۃ ان مفاہیم الکتب معتبرۃ ولیس کل مسئلۃ مصرحا بہا فان الوقائع والحوادث تتجدد بتجدد الازمان ولو توقف التصریح بکل حادثۃ لشق الامر علی العباد بل یذکرون قواعد کلیۃ تندرج فیہا مسائل جزئیۃ فیجوز للمفتی استخراجہا من ذلک کما یشہد بذلک ما قدمناہ عن الحاوی القدسی ولیس ذلک من باب القیاس الذی انسد بابہ ولذا قال السید عبد الغنی النابلسی قدس اللہ تعالی سرہ فی شرحہ علی ھدیۃ ابن العماد فی بحث شروط الصلوۃ عند الکلام علی مسئلۃ ذکرھا بحثا ان بعض المسائل یکلونہا الی فہم المفتی والمدرس والمؤلف اذھم اکمل المتفقہۃ فیکملون بفہومہم المسائل الناقصۃ فی التعبیر کما ھو داب کل خبیر ثم قال فان المسائل المدونۃ فی الفقہ انما یتکلمون علیہا من حیث کلیاتہا لا من حیث جزئیاتہا فلا یقال فی الجزئیات التی انطبق علیہا احکام الکلیات انہا غیر منقولۃ ولا مصرح بہا فکم من جزئی ترکوا التنبیہ علیہ لانہ یفہم من حکم کلی آخر بطریق الاولویۃ۔ وھذا الاعتبار جار فی جمیع نظائرہ من ابحاثنا التی نذکرھا فی ھذا الکتاب وغیرہ و فرق بین تطبیق الکلیات علی الجزئیات وبین التخریج بان التطبیق المذکور تفسیر المراد من نفس الکلی معنے اولویۃ والتخریج نوع قیاس اھ فاقول ای استخراج المسائل من الدلائل الثلثۃ نوع قیاس وھو منسد اما استخراج الجزئیات من الکلیات لیس بقیاس۔

و ہرگاہ کہ علم بمعنے غالب ظن پیدا شد کہ این جزئیہ داخل این کلیہ ست ومندرج درین ست کافی برائے عمل باشد در شامی جلد اول صـ ۲۲۹ گفتہ یکفی الاندراج تحت قواعد الشرعیۃ وان لم یرد دلیل خاص اھ و در جلد دوم صـ ۲۵۱ فرمودہ

ما تقتضی به القواعد الشرعیة الصریحة یحکم به من دون حاجة الی خصوص النقل اھ
اکنون خیال کن که علامه شامی که در تحقیق و جامعیت ہم وزن صاحب فتح القدیر ست اندراج
جزئیه تحت الکلیه را بغیر نقل صریح کافی میگوید پس معلوم شد که محل این ہمان فضلاء و
علماء اند که ممارست و تجربه بفقه دارند و ما مقلدان اگرچه شر عشیر ایشان نیم ولیکن چونکه مے
بینیم که ایشان کدامی جزئیه را از قاعده مستثنیٰ نکرده اند و داخل قاعده تصور دیده اند ما نیز
بآن عامل باشیم لوجوب اتباعهم علینا لان کل دورة لاحقة فی الاحکام والاسلام
تتبع دورة سابقة فیها کما افصح به الشاه ولی الله فی مؤلفاته (۲۲) علامه شامی و برازی
و قہستانی وغیرہم رحمہم الله تعالےٰ اجمعین درباره مفقود مذہب مالکی را نقل کرده ثابت
داشته اند بلکه علت ضرورت را بیان کرده ثبوتش را مؤکد و مقرر کرده اند و این تقریر و
تثبیت مفید این امر ست که موافق قواعد مذہب حنفیه است در حدیقه ندیه ص۲۹۹ فرموده
النقل عن مذهب الغیر مع التقریر یفید انه مقتضی قواعدنا اھ و در ص۳۵ فرموده
نقل الحنفی مثلا عن مالکی مثلا مع التقریر یدل انه مذهبه ایضا اھ (۲۳) امام
مالک رحمة الله علیه از تلامذهٔ امام اعظم رح ست و نزد بعضے مثل تلامذهٔ امام اعظم رح است و اگر
در کدامی حادثه صورت جزئیه یافته نشود از مذہب امام مالک گیرد زیراکه از دیگر مذاہب مذہب
امام مالک رح با مذہب حنفی مناسبت زیاده دارد کما هو فی الشامی (۲۴) قال العلامة
الطحطاوی فی حاشیة الدر الجلد الاول ص۸۹ المرجح مذهب الامام مالک حیث
لا نص عن اصحابنا حتے لا یقبل معه بحث امثال صاحب النهر اھ یعنے اگر در مذہب ما در
کدامی مسئله نص موجود نباشد رجوع بطرف مذہب مالک کنیم و اگرچه صاحب نهر فائق یا مثل
او کسی دیگر علامه مخالف مذہب امام مالک بحث رانده قبول نکنیم پس جواز قضاء علی الغائب
بوقت ضرورت در مادهٔ مفقود وغیره اگر در مذہب ما مذکور نبودے عمل بر مذہب امام مالک
رحمة الله علیه متعین بودے حالانکه در مذہب ما از کتب متعدده و از ائمه عظام خود امام اعظم و
ابو یوسف وغیرهما بکرات و مرات عبارات دیدی و فتوائے ایشان شنیدی۔
(۲۵) **سوال** قہستانی که نقل مذہب امام مالک صاحب کرده و در خلاف آن بعضے فضلاء
بحث کرده اند **جواب** قطع نظر از نقول و اقوال ائمة المذاہب و کتب ایشان که بر
قہستانی بدرجہا فوق اند خود قہستانی و صاحب منتقی با وجودیکه در طبقه زیرین اند و بوجه

ضعیف بودن بعضے نقول قہستانی کتابش جامع الرموز را در کتب غیر معتبرۃ شمردہ اند وخود
علامہ قہستانی را دلال کتب نوشتہ اند مگر در حادثہ کہ از ایشان نص وتصریح مذکور شود در
مقابلہ ایشان بحث دیگران کہ مماثل ایشانند مقبول نباشد علامہ سید احمد طحطاوی
درحاشیہ در مختار جلد اول ص۱۸۵ فرمودہ نص المنتقی والقہستانی لشئ مقدم علی الاستنباط
بحثا اھ وعلامۂ طحطاوی معمولی فاضل نبود بلکہ علامہ شامی کہ شامی را تصنیف کردہ از
طحطاوی بصدہا جا نقل آوردہ ومدحش کردہ وبلا اعتراض ابحاث طحطاوی را تسلیم نمودہ
وعلامہ شامی کہ درین زمانہ مرجع علماء ست وکتابش کہ در تمام زمین انتشار یافتہ وفضلاء
وکملاء بے چون وچرا بر شامی عمل کنند ہرگاہ کہ شامی تعریف طحطاوی کند بدانید کہ
طحطاوی چہ قدر کثیر الاطلاع ووسیع الباع بود باز طحطاوی با وجود جلالت قدر خود
درحق قہستانی ومنتقی چہ قدر ترجیح بیان میکند ازین معلوم شد کہ علامہ طحطاوی نیز بمقابلہ
نصوص ونقول قہستانی بحث خود را غیر معتبر داند۔ این ہم وجہ ترجیح شد از وجوہ متعددہ
سوال۔ قہستانی گفتہ فلو افتی بقول مالک فی موضع الضرورۃ ینبغی ان لا باس بہ
علی ما اظن اھ این کلمہ اظن کہ صیغہ واحد متکلم ست منافی نص اوست **جواب اول**
مراد از ظن ظن غالب ست کہ ملحق بیقین ست زیرا کہ ظن مجرد مدار احکام فقہ نتواند شد و
قرینہ برین ذکر قول امام مالک وامام اوزاعی ست ولفظ افتی بہ فی موضع الضرورۃ موجود ست
کہ فتوے دادن عوام را ودفع کردن ضرورت بر مجرد ظن کہ مساوی وہم ست درست
نیست وچونکہ درین مسئلہ عمل صحابہ کرام وبعد ایشان مشائخ عظام یافتہ شد علی ما اظن
منافی نص نخواہد شد **جواب دوم** اینکہ در بعض نسخہ جامع الرموز (علی ما ظُنّ)
بصیغہ ماضی مجہول موجود ست وضمیر فعل راجع بطرف باس است کہ منفی بلا بود درین تقدیر
معنے کلام این شد (سزاوار است کہ بفتوے دادن بمذہب امام مالک رح ہیچ باک
نبود بنابران کہ گمان باک وخوف کردہ شدہ یعنی کسیکہ ظن باس کردہ مطابق ظُنَّ ما باس
نخواہد شد پس مفعول مالم یسم فاعلہ ای نائب فاعل ظُنَّ باس باشد نہ لا باس فافہم۔
سوال۔ در کلام قہستانی یعنے جامع الرموز لفظ ینبغے آمدہ ومعنائے او (مناسب) باشد
پس معنے این شد کہ بوقت ضرورت عمل کردن بر قول امام مالک رح اولی ومناسب ست
مگر ضروری وواجب نیست ونیز اینکہ لفظ ینبغے برائے بحث مقام نیز آید پس اشارہ شد

بطرف اینکه درین مسئلہ گنجائش بحث ست پس در اول معنے عمل بقول امام مالک رح واجب نشد و در دوم معنے عمل بقولش مختلف فیہ و موجب بحث و نزاع شد وہمین معنے متبادر الی الذہن ست در شامی ج ۲ ص ۱۲۱ نوشتہ ینبغی یدل علی انہ بحث لا منقول اھ و در جلد ۲ ص ۶۵ ینبغی مشعر بالبحث اھ جواب از لفظ ینبغی متبادر الی الفکر بحث مے آید چنانچہ در یک مقام در حموی معنے بحث متبادر الی الفہم میشد لہذا حموی نفی آن کردہ فرمود کہ لفظ ینبغی برائے بحث نیست بلکہ برائے ایجاب ست و آن عبارت اینست لیس لفظ ینبغی للبحث بل للایجاب اھ و در زوجۂ مفقود کہ خوف زنا دارد بظن غالب یا نفقہ بالکل از مال مفقود بقدر کفایت آزا دستیاب نگردد یا مال از مفقود نماند ینبغی برائے وجوب و فرضیت ست زیرا کہ محفوظ ماندن زن از زنا و رسیدن نفقہ باو فرض ست و فسخ نکاحش از مفقود موقوف علیہ و مقدمۂ آن ہر دو است و پر ظاہر کہ مقدمہ فرض فرض باشد و در صورتیکہ زن را نفقہ کافی از مال مفقود صورت نبندد . . . . پس درین حالت صبر کردن برا و عزیمت ست و بعد مایوسی مفقود و مرور چار سال بحکم قاضی و حاکم طلب فسخ نکاح از مفقود رخصت ست وہمین رخصت مقارب اولی و مناسب ہم مے تواند شد ایضا بر مسلمانان فرض ست کہ عذر و خیانت نکنند و کفار را مثلہ نکنند یعنے اعضائے ایشان را قطع نکنند زیرا کہ این حرامست اما این فرض را و ترک فرض را کہ حرامست بلفظ ینبغی تعبیر کردہ واعلم انہ نقل فی کتاب السیر ینبغی للمسلمین ان لا یغلوا ولا یمثلوا والمثلۃ المرویۃ فی قصۃ عرینیین منسوخۃ فالظاہر ان لفظ ینبغی للوجوب کذا فی مجموعۃ العلوم لشیخ الاسلام الہروی حفید المولی سعد الدین التفتازانی اھ حموی ۔ چنانچہ لفظ لا ینبغی بمعنے حرام واشد تحریم مے آید در طحطاوی جلد سوم ص ۲۳۶ بحیثی لا ینبغی بمعنے یحرم اشد التحریم اھ در حموی قبیل کتاب الزکوۃ نوشتہ ولفظ لا ینبغی یقال فی الحرام والمکروہ (ای تحریما) وگاہے لفظ لا ینبغی بمعنے لا یصلح نیز آید در حموی نوشتہ قولہ تعالی هَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنبَغِي لِأَحَدٍ ای لا یصلح اھ سوال ۔ کلمہ لا باس برائے مکروہ تنزیہی و خلاف اولی مے آید از کلام قہستانی وغیرہ عمل بمذہب امام مالک رح مکروہ تنزیہی معلوم میشود جواب گاہے برائے استحباب نیز می آید سندا از محرر مذہب حنفی عالم کبیر و امام ہمام امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نقل مے آرم در جامع الصغیر سوال ست این یستحب قیام الامام

جواب داد لا باس بان ینوم فی المسجد ویسجد فی الطاق ای المحراب اھ اگر لا باس
در جواب باستحباب گرفته نشود مطابقت درمیان سوال وجواب نمی آید وهم چنین در دیگر کتب
نیز باین طور مسطور ست چنانچه در فتاوے العطایا النبویه مذکور ست فکلمة لا باس وان
کان غالب استعمالها فیما ترکه اولی لکنه قد تستعمل فی المندوب کما فی البحر من الجنائز
والجهاد اھ و درکلام ابن وهبان نه کلمه لا باس ست ونه کلمه ینبغی ونه لفظ اظن ونه ظن
بلکه در شامی عبارتش اینست ذکر ابن وهبان فی منظومته انه لو افتی بقول مالک فی
موضع الضرورة یجوز اھ ابن وهبان وشامی وغیرهما بطرف این ابحاث لایعنی وموشگافی
غیر مفیده نظر نکرده آنچنان عبارت فرموده اند که هیچ سوال واقع نشود۔
(۲۶) منع قضاء علی الغائب بوقت ضرورت از هیچ کس از زمرهٔ مشائخ نیامده ۔ واگر کسے
عرق ریزی کرده نقل کسے از حضرات مشائخ پیش کند هم مقبول نخواهد شد زیراکه جواز قضاء
معلوم مقتضاء کلام ائمه است وعمل بران اولے باشد از کلام بعض مشائخ ملا علی قاری
رحمة الله علیه در مسلک المتقسط ص۱۵۳ فرموده مقتضی کلام الائمة اولی من کلام بعض
المشائخ اھ (۲۷) فرض کردیم که منع چنین قضاء صحیح ست اما اگر فتوے بمنع قضاء علی الغائب
داده شود بوقت ضرورت محذور ومحظور لازم آید وآن اینکه زن مفقود که خوف زنا دارد
یا در بدر گداگری کند در زنا مبتلا گردد نعوذ بالله تعالے منه پس باوجود صحت آن فتوے بآن
دادن درست نخواهد شد در بحر الرائق جلد اول گفته کم من قول صحیح لا یفتے به خوفا من
محذور اھ ص۲۰۹

(۲۸) **سوال** در قضاء علی الغائب اختلاف امام محمد رحمة الله علیه است وآن محرر مذهب
حنفی است قولش چرا اعتبار کرده نشود **جواب اول** اختلاف در مطلق قضاء علی الغائب
ست نه بوقت ضرورت ودفع ضرر **جواب دوم** امریکه بقضا تعلق دارد فتوے بقول
ابی یوسف رح باشد که ایشان را تجربه زیاده حاصل شده بسبب قاضی شدن در شامی
جلد رابع ص۳۱۵ فرموده والقاضی یاخذ کالمفتی بقول الامام سواء کان معه احد من اصحابه
اولا ولکن الفتوے علی قول ابی یوسف رحمه الله تعالی فیما یتعلق بالقضاء لزیادة
تجربته اھ ودر قضاء علی الغائب که نافذ گردد بوقت ضرورت امام صاحب وامام ابو یوسف
هر دو متفق اند (۲۹) وکتاب القاضی الی القاضی که دران قضاء باشد بشهادت علی الغائب

اگرچه در اصل مذهب ناجائز بود و لیکن برائے حاجت مردمان و رفع ضرورت جائز داشته
شد کما فی جمیع کتب الفقه مبوبا و مفصلا در بدائع الصنائع جلد هفتم ص۷ گفته وجه قول
ابی یوسف رحمه الله تعالیٰ ان الحاجة الی قبول کتاب القاضی الی القاضی فی العبد متحققة
لعموم البلوی به فلو لم یقبل لضاق الامر علی الناس ولضاعت اموالهم اهـ (۳۰)
بوقت ضرورت حرمت حرام هم نمی ماند چنانکه در حدیث شریف آمده که زنے که بے ضرورت از زوج
خود طلاق خواهد حرام ست بوئے جنت بر آن زن نرسد در حدیقه ندیه جلد ثانی ص۱۷۵ فرموده
عن ثوبان عن النبی صلی الله علیه وسلم قال ایما امرأة سالت زوجها ش ای طلبت
منه ص طلاقا فی غیر باس ش ای ضرورة تقتضی ذلك منها ص فحرام علیها ص ای
هی ممنوعة یوم القیمة من ان تظهر بها رائحة الجنة سراً مع السابقین الاولین اهـ
غرضکه عمل بمذهب امام مالک رحمة الله تعالیٰ علیه در وقت ضرورت در حق حنفیان
درست ست در حق مفقود زیرا که [۳۱] این قول امام مالک ماخوذ ست از حدیث مرفوع حکمی بوجه
اینکه مقادیر اشیا را بیان کردن امر قیاسی نیست بلکه مدت چهار سال بعد تجسس و مایوسی از
مفقود امر سماعی ست بوجه اینکه امام مالک در زن مفقود که خوف زنا ندارد و بظن غالب انتظار
مدت چهار سال را شرط کرده شروط بقیاس ثابت نمی شوند مثل اصول شریعت فتح القدیر
در ضمن یک مسئله گفته انه مرفوع حکما لانه شرط والشرط لا یثبت بالقیاس اهـ و قوت
این عمل من حیث الدلیل و اصول حنفیه نیز تقاضا باین میکنند که فتوے باین داده شود
کما فی تبیین الحقائق و بسط ابن حجر و هو قوی من حیث الدلیل و [۳۲] اصول الحنفیة
ایضاً یقتضی الافتاء به فان قول الصحابی فیما لا یعقل بالرأی فی حکم المرفوع عندهم
فلا جرم جوز الحنفیة ایضاً الافتاء به للرجوع الی الحاکم المالکی وان لم یکن فالی الحنفی
فی موضع الضرورة اهـ [۳۳] در حدیقه ندیه شرح طریقه محمدیه جلد اول ص۲۲۳ فرموده در بارهٔ
آن علما که بر مسلمانان تشدد میکنند بخلاف عمل سلف صلحا فتری الرجل منهم لیسهل علی
نفسه ولیشدد علی غیره بضد ما کان علیه السلف الصالحون واذا راوا مسئلة
فیها سهولة کتموها عن الناس واخفوها وقالوا لا یقال هذا بین العوام فیریدون
بالناس ما لا یرید الله تعالیٰ بهم حیث قال الله تعالیٰ یرید الله بکم الیسر ولا یرید
بکم العسر والله بکل شیء علیم ط اهـ و [۳۴] مجدد الف ثانی سرهندی رحمة الله علیه

کہ جامع در شریعت و طریقت بودند میفرمایند در مکتوبات شریف جماعتے کہ بحرمت اطعمہ واشربۂ کفار قائل اند محالست کہ خود را از ارتکاب آن محفوظ دارند خصوصا در دیار ہندوستان کہ این ابتلا بیشتر ست درین مسئلہ کہ عموم بلوے دارد اولی آنست کہ فتوے بآسہل والیسر امور بدہند اگرچہ موافق مذہب خود نبود و بقول ہر مجتہد کہ باشد قال اللہ تعالیٰ یرید بکم الیسر ولا یرید بکم العسر قال اللہ تعالیٰ یرید اللہ ان یخفف عنکم وخلق الانسان ضعیفا بر خلق تنگ گرفتن والشان ازنجانیدن حرام ست اھ اگرچہ مسئلہ خاص بطعام وشراب کفار ست اما علتش عام ست کہ فتوے بآسہل باید داد - زیرا کہ حکم بر علت موقوف باشد وجودا وعدما۔

السوال - سلمنا ان جواز القضاء علے الغائب للضرورة ودفع الحرج جائز وفتوے المشائخ ایضًا منقول علیہ ولکن فی ہذہ الحالة الرجوع واجب الی ظاہر الروایة وہو عدم جواز القضاء مطلقا (۱) قال الشامی فی ہامش الدر فی الجلد الثانی ص۵۲۴ طبع المصر حیثما وقع التزجیح والخلاف لکل من القولین فالرجوع الی ظاہر الروایة اذ ما عداہا لیس مذہبا لاصحابنا اھ (۲) وقال فی السراجیة ان المفتی یفتی بقول ابی حنیفة علے الاطلاق (۳) وقال الآخر فی کتاب آخر یجب علینا الافتاء بقول الامام وان لم نعلم من این قال وان افتی المشائخ بخلافہ لانہم انما افتوا بخلافہ لفقد شرطہ فی حقہم وہو الوقوف علے دلیلہ واما نحن فلنا الافتاء وان لم نقف علے دلیلہ اھ **الجواب اولا** من الاول جواز القضاء وقت الضرورة ایضًا من ظاہر الروایة وانہ یتعدد فی حادثة واحدة کما علمت فیما سبق وحینئذ یخیر المفتی ثم یترجح جواز القضاء بعدة وجوہ الترجیح واوصلتہا الی عدد لم ۳ کما سبقت آنفا **وثانیا** من الثانی والثالث بان العلامة الشامی تعقب علیہ فی شرح العقود الدریة بقولہ لا یخفے علیک ما فی ہذا الکلام من عدم الانتظام واورد اعتراض العلامة الرملی علیہ بان قول بعض الفقہاء یجب علینا الافتاء بقول الامام وان لم نعلم من این قال) مضاد لقول الامام لا یحل لاحد ان یفتی بقولنا حتے یعلم من این قلنا اذ ہو صریح فے عدم جواز الافتاء لغیر اہل الاجتہاد فکیف یستدل بہ علے وجوبہ فنقول ما یصدر من غیر اہل الاجتہاد لیس بافتاء حقیقة وانما ہو

حكاية عن المجتهد بانه قائل هكذا او باعتبار هذا الملحظ تجوز حكاية قول غير الامام فكيف يجب علينا الافتاء بقول الامام وان افتى المشائخ بخلافه ونحن انما نحكي فتواهم لا غير فليتامل اه **ثم اقول** مستفيضا من بحار العطايا النبوية على صاحبها الف الف عطيات وتحية موضحا لمعنى القول اى المذهب فاعلم ان للامام رحمه الله تعالى فتوى لان صوري وضروري اى معنوي. فالصوري هو المقول المنقول والضروري والمعنوي ما لم يقله القائل نصا بالخصوص لكنه قائل به في ضمن العموم الحاكم ضرورة بان لو تكلم في هذا الخصوص لتكلم كذا وربما يخالف الحكم الضروري الحكم الصوري وح يقضي عليه الضروري حتى ان الاخذ بالصوري يعد مخالفة للقائل والعدول عنه الى الضروري موافقة وانباعا له كان كان زيد صالحا فامر عمر وخدامه باكرامه تصاجهارا وكرر ذلك عليهم مرارا وقد كان قال لهم ايا كم ان تكرموا فاسقا ابدا فبعد زمان فسق زيد علانية فان اكرمه بعد خدامه عملا بنصه المكرر المقرر لكانوا عاصين وان تركوا اكرامه لكانوا مطيعين ومثل ذلك يقع في كلام الائمة فيترك به قول الامام الاعظم الصوري ويعمل بالقول المعنوي والضروري اما لحدوث ضرورة او حرج او عرف عام غير طارى او تعامل او مصلحة مهمة تجلب او مفسدة ملمة تسلب او ضعف دليل الامام وذلك لان استثناء الضرورات ورفع الحرج ومراعات المصالح الدينية الخالية عن مفسدة تربو عليها ودرء المفاسد الموجودة او المظنونة بالظن الغالب والاخذ بالعرف والعمل بالتعامل كل ذلك قواعد كلية معلومة من الشرع ليس احد من الائمة الا مائلا اليها وقائلا بها وعاملا عليها فاذا كان في مسئلة نص للامام ثم حدث احد تلك المغيرات علمنا قطعا ان لو حدث هذا المغير على عهده لكان قوله على مقتضاه لا على خلافه ورده فالعمل ح بقوله الضروري الغير المنقول عنه هو العمل بقوله ومذهبه لا الجمود على الماثور من لفظه فانه من الجهالة او التعصب لا من التصلب في المذهب لان الامام بريء عن مثل هذا وقد ذكر في العقود الدرية مسائل كثيرة من هذا الجنس ثم احال بيان كثير اخر على الاشباه ثم قال فهذه كلها قد تغيرت احكامها لتغير الزمان اما للضرورة واما للعرف واما لقرائن الاحوال قال وكل ذلك غير خارج عن المذهب لان صاحب المذهب لو كان

فی هذا الزمان لقال بها ولو حدث هذا التغیر فی زمانه لم ینص علی خلافها **قال**
وهذا هو الذی جرأ المجتهدین فی المذهب واهل النظر الصحیح من المتاخرین علی مخالفة
المنصوص علیه عن صاحب المذهب فی کتب ظاهر الروایة بناء علی ما کان فی زمانه کما
مر تصریحهم به الخ **اقول** بل یقع نظیر ذلک فی نص الشارع صلی الله علیه وسلم فقد قال
صلی الله علیه وسلم اذا استاذنت احدکم امرأته الی المسجد فلا یمنعها رواه احمد
والبخاری ومسلم والنسائی وفی لفظ لا تمنعوا اماء الله مساجد الله رواه احمد
ومسلم کلهم عن ابن عمر رضی الله عنهما وبالثانی رواه احمد وابو داؤد عن ابی هریرة
رضی الله تعالی عنه عن النبی صلی الله تعالی علیه وسلم بزیادة ولیخرجن تفلات وقد امر
صلی الله تعالی علیه وسلم باخراج الحیض وذوات الخدور یوم العیدین فیشهدن جماعة المسلمین
ودعوتهم وتعتزل الحیض المصلی قالت امرأة یا رسول الله احدنا لیس لها جلباب قال
صلی الله علیه وسلم لتلبسها صاحبتها من جلبابها رواه البخاری ومسلم وآخرون عن
ام عطیة رضی الله تعالی عنها **و** مع ذلک نهی الائمة الشواب مطلقا والعجائز نهارا
ثم عمموا النهی عملا بقوله صلی الله علیه وسلم الضرر دری المستفاد من قول ام المؤمنین
الصدیقة رضی الله عنها لو ان رسول الله صلی الله علیه وسلم رای من النساء ما راینا لمنعهن
من المسجد کما منعت بنو اسرائیل نسائها رواه احمد والبخاری ومسلم ثم انظر الی
منع الفقهاء رحمهم الله تعالی قال فی التنویر والدر یکره حضورهن الجماعة ولو لجمعة
وعید ووعظ مطلقا ولو عجوزا لیلا علی المذهب المفتی به لفساد الزمان واستثنی
الکمال بحثا العجائز المتفانیة اھ **و** المراد بالمذهب مذهب المتاخرین ولما رد علیه
البحر بان هذه الفتوی مخالفة لمذهب الامام وصاحبیه جمیعا فانهما اباحا للعجائز
الحضور مطلقا والامام فی غیر الظهر والعصر والجمعة فالافتاء بمنع الکل فی الکل مخالف
للکل فالمعتمد مذهب الامام اھ بمعناه **فاجاب** عنه فی النهر الفائق قائلا فیه
نظر بل هو ماخوذ من قول الامام وذلک انه انما منعها لقیام الحامل وهو فرط الشهوة
بناء علی ان الفسقة لا ینتشرون فی المغرب لانهم بالطعام مشغولون وفی الفجر
والعشاء نائمون فاذا فرض انتشارهم فی هذه الاوقات لغلبة فسقهم کما فی زماننا
بل تحریهم ایاها کان المنع فیها اظهر من الظهر الخ قال الشیخ اسماعیل وهو کلام

حسن الى الغاية الخ ش- **والحاصل** السابع على العدول عن قول الامام وهو ضعف دليله وهو مختص باصحاب النظر **اقول** اى فى نظرهم وذلك لا نهم مأمورون باتباع ما يظهر لهم قال تعالىٰ فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ ولا تكليف الا بالوسع فلا يسعهم الا العدول ولا يخرجون بذلك عن اتباع الامام بل متبعون لمثل قوله العام اذا صح الحديث فهو مذهبى- ففى شرح الهداية لابن الشحنة ثم شرح الاشباه للعلامة بيرى ثم رد المحتار اذا صح الحديث وكان على خلاف المذهب عمل بالحديث ويكون ذلك مذهبه ولا يخرج مقلده عن كونه حنفيا بالعمل به فقد صح عنه انه قال اذا صح الحديث فهو مذهبى الخ ا **قول** يريد رحمه الله تعالىٰ صحة الحديث بالصحة الحديثى اى الصحة فقهاو تستحيل معرفتها الا للمجتهد لا الصحة المصطلحة عند المحدثين كما بين ذلك فى كتاب الفضل الموهبى فى اذا صح الحديث فهو مذهبى بدلائل قاهرة يتعين افادتها قال ش فاذا نظر اهل المذهب فى الدليل وعملوا به صح نسبته الى المذهب لكونه صادرا باذن صاحب المذهب ولذا ترى فى كثير من الكتب يقولون ان هذا هو المذهب او هذا مذهب او مذهبنا او عند الامام او مذهبه ولا يوجد له نص وتصريح خاص من الامام بل انما هو يكون من تخريجات المشائخ ونتائج انظار اهل المذهب بحسب اصول الامام واذنه الضرورى الغير المصرح- فهذا الضعف فى نظرهم لا باعتبار الواقع ثم اقول هذا البحث شريف ليس هذا مقام تفصيله والا ليطول الكتاب ولياتى فى فهم اصل المسئلة ستر وحجاب هذا ما استفدت من بحار فيضان العطايا النبويه للفاضل البريلوى رحمه الله

سوال- تسليم كرديم كه قضاء على الغائب بضرورت وعمل بر مذهب امام مالک صاحب كردن در حق زوجهٔ مفقود رخصت ست اما اين رخصت شرعيه عاصى را نبايد پس زنيكه شوهرش مفقود ست وزن در زنا مصروف ست اين رخصت براے او درست نبايد شد بلكه بلكه درست باشد براے آن زن كه در زنا واقعه نشده وخوف ووقوع مسيد ارد

جواب در رخصتها ے شرع مطيع وعاصى هر دو برابر اند قال فى العطايا النبوية ص ٢٢٦ الرخص الالهية مباحة عندنا للمطيع والعاصى فمن سافر لمعصية حل له الفطر بل وجب عليه القصر ومن اجنب بالزنا والعياذ بالله تعالىٰ ولم يجد ماء جاز له

له التيمم بل افترض عليه كما قال المحقق الحلبي في الحلية لكن المذهب ان المطيع والعاصي في الرخص سواء اهـ -

سوال - اصل در بنی آدم کرامت و عصمت از گناه است و عصیان و گناه امر عارضیست لقوله تعالیٰ وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِيْ آدَمَ و نیز در مسلمه فقهاء که اصل برأت ذمہ ست چنانچه در حموی و فتح القدیر وغیرہا آورده پس بنابرین اگر زن مفقود گوید که مرا غالب خوف افتادن در زناست و ظاهرش نیز صالح نیست باید که قولش مردود باشد و نکاحش فسخ نباشد زیرا که ظاهر حال متعارض گردید با اصل و ترجیح اصل را باشد کما في الاصول **جواب** - وقتیکه در میان ظاهر حال کسے و اصل او تعارض واقع شود البته نزدیک امام زفر رحمۃ اللہ علیہ حکم بر اصل باشد و نزدیک ائمہ ثلثہ ما اعنی امام صاحب و صاحبین او وغیره فقهاء حکم بر ظاهر حال کرده شود در حموی گفته قوله ولذا كان القول قول المدعى عليه الخ واما اذا تعارض الاصل والظاهر فيعلم مما ذكره الكمال ابن الهمام في شرح الهداية عند قوله واذا قال الزوج بلغك الخبر الخ فالحكم على الظاهر اهـ در فتح القدیر در باب الولی گفته در تنازع مزوجه صغیره باختیار غیر اب وجد وعندنا القول لمن يشهد له الظاهر سواء كان ذلك الظاهر هو الاصل بحسب ما ينتبادر او بحسب المعنى ولا يخفى ترجيح هذا الاعتبار الخ و وقتیکه اصل حال مجرد باشد از تدافع ظاهر حال اتفاقا در میان امام زفر و ائمہ ثلثہ ما حکم بر اصل باشد چنانچه همان حموی آورده در حاشیه اشباه فلینظر ثمه -

سوال - معلوم شد که برائے زوجۂ مفقود عمل برائے نکاح کردن محض حیله است تا که از زنا محفوظ ماند یا از نفقه پریشان نشود مقصودش نکاح نیست پس حقیقت نکاح یافته نشد زیرا که محض حیله منافی حقیقت باشد **جواب** - عقدیکه برائے حیله شرعیه کرده شود محض برائے گفتن نباشد بلکه حقیقی باشد قال في العطايا النبوية والحيلة لا تنفي الحقيقة بل توجبها اذ لولاها لبطلت وكونه يتوصل به الى مقصد آخر لا ينافي قصد العقد بل يؤكده اذ به يتوصل فكيف لا يقصده وانما العقد بالايجاب والقبول لا بالغايات المضمرة في النفوس والا لانسد باب الحيل الشرعية عن آخرها مع انه مفتوح بالكتاب العزيز والاحاديث الصحيحة واذا ثبت العقد ثبت باحكامه اهـ والشيء اذا ثبت ثبت بلوازمه كما في اصول الفقه -

سوال۔ تسلیم کردیم کہ نکاح ثابت لیکن چونکہ بحجۃ یقین بر موت مفقود حاصل نباشد
لہذا نکاح ناقص باشد نہ کامل **جواب** ہرگاہ کہ نکاح را ثابت تسلیم کردی اصل
در ہر ثابت کمالست زیراکہ در نقصان شبہ عدم باشد در شامی فرمودہ ان الاصل فی
کل ثابت کمال اذ فی النقصان شبہۃ العدم اھ

سوال۔ بطرف فسخ نکاح در مذہب امام مالک صاحب وجواز قضا علے الغائب قلب را
میلان حاصل نباشد۔ **جواب** اعتبار میلان قلب در انجا معتبر گردد کہ بجانبے از اہل
ترجیح ترجیح موجود نباشد و آنکہ در حدیث آمدہ استفتِ قلبک محلش ہمین صورت
است اما وقت نقل و ترجیح اتباع نقل باید کرد نہ رجوع بطرف میلان قلب در شامی
ص ۶۶۵ فرمودہ اتباع النقل اسلم وان مال القلب الی غیرہ اھ

سوال۔ بعض قاضیان و علمائے این زمانہ درین جواز شبہہ مے اندازند و از شبہہ
احتراز باید کرد۔ **جواب** از اختلاف و شبہہ علمائے محققین احتراز کردن درجۂ وجوب
دارد بشرطیکہ احتیاط در احتراز باشد اما علمائے زمانہ ما یا زمانۂ صد سال ازین مقدم
از علم ایشان فقط شبہہ ہم پیدا نگردد و دلیل و حجت بودن علم علمائے زمانۂ ما بسیار
بعید ست ہرگاہ شبہہ نتوانند شد حجت کجا باشد در طحطاوی در مختار جلد ۲ ص ۲۵۵ نوشتہ
لاخفاء ان علم قضاۃ زماننا لیس بشبہۃ فضلا عن حجۃ اھ۔

سوال بعض علماء در عبارات شامی و بزازی و منظومہ ابن وہبان و قہستانی وغیرہم
بحث میکنند و برائے عمل کردن در مسئلہ مفقود و قضاء علے الغائب بوقت ضرورت
باہم مناظرات و شور و شغب میکنند **جواب** بحض بیہودہ ابحاث سر دردی پیدا میکنند
و چیزے جواب نتوانند و ندانند کہ از بحث بلا جواب جانب مخالف را خود بخود ترجیح
مید ہند در شامی جلد ۳ ص ۶۹ گفتہ البحث بلا جواب ترجیح لخلافہ ظاہر اا ھ۔
جواز عمل بر قول امام مالک از علامہ شامی وغیرہ آمدہ کہ علامہ شامی ہموزن صاحب
فتح القدیر ست در حق او چہ کلام باید۔ و مصنفین دیگر مثل امام بزازی و ابن وہبان
وغیرہ کمتر ازین علما نیستند بلکہ بالیقین بصدہا درجات ازینہا زیادہ اند با ایشان چہ
مناظرہ و بحث خواہند کرد در مناظرہ مساوات طبقہ نیز شرط ست۔ جائے تعجب ست کہ
مسائل ہر قسم ازین کتب بلا تامل گرفتہ عمل کنند و ہیچ نگویند مگر در کدامی امر کہ اگرچہ

محقق وراجح وقوی فے الدین باشد وآسانی بر مسلمانان آید اما خلاف مرضی این علماء
باشد خواه مخواه قیل وقال کرده عوام را پریشان کنند هداهم الله تعالی -

سوال - بعد نکاح کردن زن اگر مفقود باز آمد بر قاضی یا زن یا زوج ثانی چیزے
تہمت و ملامت مے آید یا نه **جواب** ہیچ تہمت و ملامت نیاید و درین ہیچ کس را قصورے
نیست زیراکه این موت حکمی اعتبار کرده شود بموت حقیقی در عینی ہدایہ ص۹۵۹ گفته اذ الموت
الحکمی معتبر بالموت الحقیقی اھ وظاہر ہمین بود که قاضی فیصله کرد و مدار احکام بر ظاہر باشد
لان مدار الاحکام علے الظاہر اھ عصام بر شرح عقاید و در شامی گفته نحن نحکم بالظاہر
والله یتولی السرائر -

سوال اگرچه موت حکمی معتبر بموت حقیقی باشد اما احتمال ست که مفقود زنده باشد **جواب**
بعد تفحص کامل چنانکه بیان شد غالب در افراد مفقود موت ست و غالب مثل متحقق باشد د
در وجوب احتیاط در فتح القدیر جلد اول ص۲۸۴ ط مصری گفته الغالب کالمتحقق فی وجوب
الاحتیاط اھ واحتیاط اینست که زوجه را نفقه داده شود از مال او و اگر زوجه خوف زنا
کند و از قرائن معلوم شود که زن درین خوف صادقه است احتیاط در فسخ نکاح ست
تاکه بوجه از دواج ثانی از زنا باز ماند واحتیاط عبارت ازینست که عمل کرده شود بآن امر که
دلیل او قوی باشد و مخفی نیست که دلیل قضاء علے الغائب و فسخ نکاح زن مفقود بوجوه
ترجیح مذکوره قولیست در شامی در متعدد مقام گفته الاحتیاط هو العمل باقوی دلیلا

سوال - اگر مفقود زنده آمد زن نزد کدام کس رود مفقود گیرد یا که زوج ثانی و بعض گفته
دوم نکاح درست ست و بعد ازین اگر شوہر اول آمد آن زن آنرا واپس داده شود وفے
رد المحتار قال ثم بعد رقمه رایت المرحوم ابا السعود نقل عن الشیخ شاهین ونقل انه
زوجة له والاولاد للثانی اھ و در مجموعه فتاوے مولوی عبدالحی صاحب جلد اول ص۳۱۵
نوشته از کتاب زرقانی که بر موطا امام مالک رح است وقال مالك وان تزوجت بعد انقضاء
عدتها فدخل بها زوجها اولم یدخل بها فلا سبیل لزوجها الاول الیها اذا جاء ا و ثبت
انتہے لان الحاکم اباح للمرأة الزوج مع امکان حیاته قال مالك وذلك الامر عندنا
فالعقد بمجرده یفیتها - ثم رجع مالك من هذا قبل موته بعام وقال لا یفیتها علے الاول
الا دخول الثانی غیر عالم بحیاته واخذ به ابن القاسم واشهب قال فی هوالاصح من طریق

الاثر لا سيما مسئلة قلد نا فيها عمر رضی الله تعالیٰ عنه اھ ازین عبارت دو امر مفهوم میشوند
اول اینکه زوج ثانی دخول کند یا نه زوج اول را بطرف زوجه هیچ سبیل گرفتن نیست قطعیکه
خود آمد یا ثابت شد که زنده است زیراکه مباح کرده است حاکم زوجه را برائے زوج ثانی
باوجود احتمال حیات زوج اول پس قطع نظر از دخول زوج ثانی فقط متحقق شدن عقد
نکاح با ثانی زن را فتوے میدهد که نکاحش درست شد با زوج دوم یعنی حاجت تفریق
قاضی نباشد چنانچه مولوی عبدالحی صاحب خود تصریح کرده است دوم اینکه امام مالک صاحب
یک سال قبل از وفات خود ازین سخن رجوع کرده وگفته که زن را فتوے نمیدهد برائے
فسخ نکاح از زوج اول مگر وقتیکه دخول کند زوج ثانی و نداند که زوج زنده است جواب
عبارت ردالمحتار انه زوجته له والا ولا وللثانی چندان قوت ندارد و قوی آنست که در
زرقانی نوشته که بعد دخول زوج ثانی هیچ طریق نیست بر زوجه اے گرفتن نتواند زیراکه
نکاح دوم موجب فسخ نکاح اول شده است و همین قول نزدیک جمهور مالکیه معتبر و مفتے به است
و حنفیه را بوقت ضرورت برائے عمل بر مذهب مالکیه اعتبار همین قول باید دوم قول اینکه زن نزد
شوهر اول برود سوم اینکه زوج اول را اختیار است که زن بگیرد یا مهر بگیرد اے اگر داده است
رجوع کند و اگر هنوز نداده است ندهد و این هر دو قول دوم و سوم ضعیف اند۔ وجواب از
فتوے مولوی عبدالحی صاحب اینست که بغیر قضائے قاضی فسخ نکاح درست نگردد خود در عبارت
زرقانی که در مجموعه فتاوے مذکور است لفظ حاکم موجود است لان الحاکم اباح الخ و درین عبارت
این جمله فالعقد بمجرده یفیتها مقید است بقضائے قاضی چنانچه ضعف این عبارت دیگر که در زرقانی
است ظاهر گردد و آن عبارت اینست وضعف الاول (ای الوجه الاول للتحدید باربع
سنین) بقول الامام مالک لو اقامت عشرین سنة ثم رفعت یستانف لها الاجل ثم قال والثانی
(ای الوجه الثانی) ضعف بقول مالک ایضا تستانف الاربع من بعد الیاس وانها من یوم
الرفع۔ ثم قال فلا سبیل لزوجها الاول الیها اذا جاء او ثبت انه حی لان الحاکم اباح
للمرأة الزواج الی قوله ثم رجع مالک عن هذا قبل موته بعام وقال لا یفیتها علی الاول
الا دخول الثانی غیر عالم بحیاته ثم قال وفرق بینها (ای المرأة یطلقها وهو غائب عنها) و
بین امرأة المفقود بان لم یکن فی هذه امر ولا قضیة من حاکم بخلاف امرأة المفقود
لکان فیها قضاء من الحاکم) اھ مخفی مباد که درین عبارت در چهار مقام تصریح است بحکم

قاضی و حاکم کہ زن مفقود بغیر حکم حاکم فسخ نکاح از زوج اول کردن وبستن با زوج دیگر نتواند۔ و دخول زوج ثانی چونکہ بے نکاح درست نباشد و نکاح زن مفقود بغیر اذن حاکم درست نباشد پس دخول نیز حکما مقید شد باذن حاکم پس معنے این عبارت وقال لا یفیتہا علی الاول الا دخول الثانی حال کون الدخول بعد النکاح الماذون من الحاکم واللہ اعلم بالصواب

سوال مردے در میدان جنگ کہ بعینہ وقت محاربہ بود گم شد و خبر او ہیچ معلوم نشد یا مقابل شد با راہزنان برائے جنگ و گم شد یا قریب الموت بود کہ سفر اختیار کرد یا در سفر دریا رفتہ بود و گم شد یا در میان چند مریضان بود کہ بمرض ہیضہ و طاعون ہمہ مردند و حال آن مرد معلوم نشد کہ زندہ بیرون رفت یا در ایشان مردہ است آیا درین صورتہا ہم حاجت بقضائے مالکی آوردہ شود یا چہ بینوا توجروا۔ **جواب** درین ہمہ صورتہا غالبا موت ست کما فی الشامی واذا فقد فی المھلکۃ فموتہ غالب کما اذا فقد فی وقت الملاقاۃ مع العدو او مع قطاع الطریق او سافر علی المرض الغالب ھلاکہ او کان فی سفر البحر وما اشبہ ذلک حکم بموتہ لانہ الغالب ج ۳ ص ۵۱۱ اما احتمال دارد کہ زندہ باشد بوجہ اینکہ احتمال ضعیف ست مگر موافق عادت ست پس برائے ترجیح موتش احتیاج افتد بسوئے رائے امام یا قاضے و بدون حکم حاکم موتش ثابت نباشد واللہ اعلم بالصواب۔

سوال مردے در سفینہ صغیرہ یا کبیرہ مثل جہاز سوار بود و بحالت روانگی سفینہ تلاش نشانش یافتہ نشد و کنارہ آب چندان دور ست کہ کسے بذریعہ شناوری بکنارہ رسیدن نتواند آیا درینصورت نکاحش خود بخود فسخ خواہد شد بسبب داخل شدن او در اموات یا کہ حکم بقضائے قاضی افتد **الجواب** دریجا موتش یقینی ست و احتیاج برائے حاکم نمی افتد اگرچہ احتمال عقلی باقیست کہ شناوری کردہ بکنارہ رسیدہ باشد اما این احتمال بسیار ضعیف ست و خلاف العادۃ ست پس اعتبار کردہ نشود و زن از ہمان وقت عدت تمام کردہ با دیگر نکاح کردن میتواند۔ کما فی کتب الفقہ والاصول۔ **سوال** مردے بعمر ہشتاد و شش سالگی مفقود شد و در تلاش او چار سال دیگر درگذشتند اکنون عمرش از وقت پیدائش نود سال شد آیا حاجت بطرف قضائے مالکی افتد یا نہ بینوا توجروا **الجواب** اکنون بر مذہب ما حنفیان ہم عمرش مطابق فتوے سپرے شد چنانکہ اندازہ نود سال در شرح وقایہ وغیرہ نوشتہ وہم چنین اگر تا آخر وقت تلاش مفقود دیدیم کہ ہمہ مردمان ہم عمر او مردہ اند در موضع مفقود درین ہر دو صورت موافق حنفیہ حکم بموتش دادہ شود و زنش عدت موت گزاشتہ با دیگر نکاح کردن میتواند۔ واللہ اعلم بالصواب

درین کتاب در مسئلہ قضاء علے الغائب بوقت ضرورت وحرج وتنگی ومشقت کاملہ واضاعت مال نقل وتمسک از مجتہدین حنفیہ وغیرہ آوردیم وآنچہ مجتہد گوید باذن شارع گوید زیرا کہ گفتہ او از وحی باطنی باشد در نور الانوار گفتہ ماینال المجتہد بالاستنباط وحی باطن اھ ودر شامی جلد پنجم صفحہ ۲۳۷ گفتہ اتباع المجتہد اتباع للنص لانہ تابع للنص اھ وظن مجتہد گاہے بتوارد قرائن میرسد بدرجۂ قطعی وانما تظہر للمجتہدین امور بخصوص المقام وحفوف القرائن یتقوی الامر الظنی حتی تکاد تبلغہ درجۃ القطعی انتہی تقریر کلام البحر فی البحر الرائق واز بسیار کتب مذہب خود وغیرہ نقل آوردہ شد بر ہر عالم ماہر ودانشمند لابدست کہ رسالہ را از اول تا آخر بنظر امعان ببیند وانصاف حیز الاوصاف را از دست ندہد وبے تامل بر زبان بیہودہ سخنان نراند ونگوید کہ این رسالہ خلاف از مذہب حنفی ست اگر عدم جواز قضاء علے الغائب وعدم قبول عمل بمذہب امام مالکؒ از چنان فقہا وکتب ایشان از مذہب حنفیہ پیش کند کہ با آن فقہا وآن کتب کہ درین کتاب منقول اند صورت مساوات یا قوت دارد ان وقت اعتراضش بجا خواہد شد وہمان وقت با آن شخص سلسلہ سخن را راندن روا خواہم داشت چونکہ دیدم بسیار زنان کہ شوہران ایشان از عرصہ دراز مفقود اند وبفقر وفاقہ مبتلا اند وبعضے باین پریشانی در زنا نیز افتادہ اند محض برائے ثواب واظہار امر حق این چند کلمات از عبارات متقدمین ومتاخرین جمع کردم ومرا ناموری یا طبع آزمائی مقصود نیست کہ من ہرگز قابل این سخن نیم کہ بمقابلہ علمائے کرام وفضلائے عظام خود را چیزے برشمارم واین ہرچہ نوشتم اگر فی الواقع صوابست ببرکت مرشدان واستاذان ومحبان واقارب مخلصین ست واگر خطاست از لغزش وجہالت خود دانم ربنا لا تواخذنا ان نسینا او اخطأنا۔ وصلی اللہم علے سید المرسلین وعبادک الصالحین واغفر لی ولوالدی ولجمیع المؤمنین۔ قاضی غلام جیلانی۔ پنجابی حنفی نقشبندی ضلع وڈاکخانہ شمس آباد سنہ ۱۳۳۵ھ

دستور العمل برائے زوجۂ مفقود الخبر بزبان فارسی

اگر زن حنفی المذہب کہ زوجش در بلاد اسلام مفقود الخبرست نکاحش فسخ کناند نزد قاضی حنفی رفتہ استغاثہ دائر نماید واولی اثبات این امر کند کہ من در نکاح فلان شخص ہستم وآن مفقود الخبرست پس قاضی حنفی بعد ثبوت زوجیت حلیہ مفقود ونشان داغ وعیوب جسم ورنگ وطول وعرض ونام او ونام اب وجد او ومسکن وعلاقہ وضلع وپیشہ وصنعت نوشتہ

بکدام طرف که مفقود رفته باشد روانه کند و اگر هر طرف احتمال باشد کاغذات حلیه فرستاده از
قضات و حکام بلاد و امصار پرسد آیا این همه کاروائی قاضی مالکی کند مگر قاضی حنفی آنرا نائب خود گیرد
بشرطیکه قاضی حنفی را از سلطان خود اذن نائب گرفتن حاصل باشد و بعد ناامیدی از خبر مفقود
اگر زن گفت که مرا غالب گمان افتادن در زناست و از حال و قیل و قال مردمان و قعود و جلوس
زن تصدیق زن شد پس قاضی فی الفور حکم بموتش بدهد و نکاح بشکند یعنی بگوید که اے زن
نکاحیکه ترا با شوهر تو بود در شکستم و اگر زن گفت که من بوجه نبودن نفقه نکاح میشکنم پس قاضی بتدبر نام
تفحص کند که شاید زن دروغ گفته باشد و نفقه نزد او باشد پس اگر از مال مفقود صورت نفقه نشود غریب باشد
آن وقت نیز حکم بموتش و فسخ نکاحش بدهد و زن بعد عدت موت نکاح بادوم بکند درین هر دو صورت انتظار چار سال نیست و اگر زن را خوف
در افتادن زنا نیست نیز نیست و صورت نفقه هم میسر میشود قاضی مالکی زن را برائے انتظار چار سال حکم
بدهد و پیش ازین حکم اعتبار مدت نیست اگرچه بسبت سال گزشته باشند و بعد گزشتن چار سال
اول قاضی زن اگر باز تمنائے فسخ نکاح کند و خبر مفقود معلوم نشود آنوقت قاضی مالکی حکم موتش داده نکاح
فسخ کند و درینصورت قاضی حنفی نه قاضی مالکی را برائے این مقدمه نائب کند و نه زن را هدایت کند
بسوئے قاضی مالکی زیرا که این نیابت و قضائے علی الغائب بضرورت بود و درینجا ضرورت نیست
دوم قاضی آرے اگر زن خود بخود نزد قاضی مالکی رفته حکم فسخ حاصل کند ما درین چشم پوشی خواهیم کرد و اگر قاضی
مالکی موجود نباشد قاضی حنفی بوجه ضرورت این کاروائی کردن میتواند اگرچه مجتهد نیز نباشد و اگرچه
سوم قاضی در زمانه سیزدهم صدی ما باشد و اگر قاضی حنفی نیز مفقود باشد و والی ملک نیز نامسلم باشد
اهل اسلام درخواست کنند که زیر خود والی مسلم مقرر کند و آن قاضیان را مقرر کند تا که ایشان
چهارم قاضی امور شریعت را فیصله کنند و اگر ماتحت سلطان نامسلم حکام مسلمانان باشند چنانچه ملک
پنجاب و هندوستان و بنگاله و بمبئی وغیره که در هر ضلع حاکمان مسلمانان نیز موجود اند مثل نائب
تحصیلدار و تحصیلدار کلان و منصف و افسر مال و جج و مهتمم خزانه وغیرهم پس بوجه نه بودن قاضی
مالکی این حکام کدامی عالم فهیم سلیم دیندار را قاضی مقرر بکنند اگر خاص برائے یک مقدمه قاضی شده بود
بعد اسماع حکم خود بخود معزول خواهد شد و اگر برائے عام مردمان یا خاص یک علاقه یا یک بلده
قاضی کرده بود بر حال خود باشد علی الدوام اگر برائے مدت معین نبود و اگر برائے مدت معینه
بود بعد گزشتن آن مدت موقوف خواهد شد لان القضاء یتخصص بزمان و مکان قضاء بزمانه

ومکان خصوصیت می پزیرد۔ و اگر کدامی حاکم مسلم مثلاً ڈپٹی یا منصف یا جج مسلم کسے عالم را قاضی علاقه خود کرد و تخصیص مقدمات نکرد آن عالم دران علاقه بطور عام قاضی گردد و بوقت تبدیلی آن حاکم از دیگر حاکم مسلمان باشد و قائم او شده اذن قضا طلب نماند یا دوم حاکم که فوقش باشد آن قاضی را برحال خود دارد درست باشد

پنجم قاضی

و اگر از جانب حاکم مسلم کدامی عالم را قاضی کرده شد برائے درج کردن نکاح و طلاقنامه و کابین نامه و امثال آن پس این قاضی در احکام مفقود و خیار بلوغ وغیره امور دسترس ندارد زیراکه قضائے او محدود و محصور شده است

ششم قاضی

و اگر بغیر اجازت سلطان نامسلم معتبران ملک مردے مسلم را والی ملک مقرر کردند درست ست آن والی خود فیصله بکند یا آن والی زیر خود قاضیان را مقرر کند و اگر مردمان علاقه بغیر مقرر کردن والی مسلم قاضی را مقرر کنند درست نباشد زیراکه نصب قاضیان منصب والی ست نه منصب عوام و درین ضرورت نیست و در مقرر کردن والی مسلم ضرورت ست اما بصورت ضرورت صادقه چنانکه در ملک مطلق العنان مثل سواد بجهیر و زیرستان۔ مسعودی۔ ممندی وغیرہا اقوام خود مختار که بر مقرر کردن والی تا وقتیکه اتفاق نکردند از جهت ایشان اگر کدامی عالم بمنصب قاضی مقرر شد درست باشد بضرورت ورنه بندش احکام لازم آید و بعده در مقرر کردن والی ملک کوشش کنند چنانچه در عالمگیری وغیره بسیار کتب مذکور ست ویصیر القاضی قاضیا بتراضی المسلمین ویجب علیهم ان یلتمسوا والیا مسلما اھ

هفتم قاضی

و اگر عالمے که مردمان علاقه آنرا قاضی کرده بودند یا آن عالم که حکمش طوعا و کرها تسلیم میکنند آن نیز بمنزله قاضی مولی من السلطان شمرده میشود در مسئله مفقود یا خیار بلوغ وغیره حکم کرد اما خوف ست که مفقود اگر زنده باز آمد یا وارثانش مقدمه بازی خواهند کرد یا در مسئله خیار بلوغ زوج بر معتبران محله و عالم که حکم کرده فساد برپا خواهد کرد پس برائے دفع این احتمال اگر از منصف یا جج یا دیگر کدامی مسلمان تنفیذ خواستند و او حکم عالم را برحال داشت یا خود مستقل حکم برائے تفریق کرد این هم خوب ست زیراکه حصول حکم شرعے از حاکم مذکور شد و رفع نزاع از حاکم مسلم شد اگرچه بنا بر تحقیق گزشته این حکام اهل اسلام در کچهریها حکم قاضی ندارند زیراکه مقرر کننده و مُوَلّی قاضی والی مسلم باید و مُوَلّیِ این حکام سلطان نامسلم ست اما بموجب عبارت هندیه و در مختار که از ملا مسکین نقل کرده اگرچه خلاف تحقیق ست درست خواهد شد باعتبار ظاهر برائے رفع نزاع که ایشان را دسترس در رفع نزاع حاصل ست

هشتم قاضی

[illegible]

و اگر در دوران تلاش مفقود از ابتدائے ولادت او نود سال کامل شدند یا در موضع او کسے از همعمران او باقی نماند آنوقت قاضی حنفی نیز بالتماس

زن مفقود را در موت حکمی شمرده فسخ نکاح مے تواند کرد انتظار چار سال را حاجت نباشد و آنکہ بعض علما از مجموعہ فتاوی عبدالحی صاحب یا دیگر کتب سوائے پیدا کردن صورت مقدمہ زن را فتوے مید ہند و زن مدت گزشتہ را در چار سال حساب کردہ عدت گزاشتہ با دیگرے نکاح میکنند این نکاح ہرگز درست نباشد نہ نزد حنفیہ و نہ نزد مالکیہ و مخفی مباد کہ اگر صورتے از صور نہائی سابقہ دستیاب شود صورت ہشتم جائز نباشد و این ضرورست کہ ہرکس کہ قضا علے الغائب بطریقہ مذکورہ کند آن غائب زیر حکومت آن حاکم باشد والا درست نگردد و در رسالہ فسخ نکاح بعجز نفقہ اقسام قاضیان تا یازدہ رسانیدم و نزد مالک رح قاضی و حاکم سیاست و حاکم زکوۃ و جماعت مسلمین کہ چار قسم اند

دراین اقسام مندرجہ

(دستور العمل برائے زوجہ مفقود الخبر بزبان اردو)

اول قاضی

جو شخص بلاد اسلام میں مفقود ہو اُس مفقود الخبر کی عورت اگر مفقود سے نکاح تڑوانا چاہے اور حنفیہ مذہب کی ہے تو اپنے مذہب کے حنفی قاضی سے نالش کرے پس وہ قاضی نائب کرے مالکی مذہب کے قاضی کو بشرطیکہ قاضی حنفی کو مالکی وغیرہ مذہب کے قاضی کو نائب کرنیکا اذن بادشاہ سے حاصل ہو پھر وہ قاضی مالکی کے پاس اول تو اس امر کو ثابت کرے کہ میں فلان مفقود الخبر کی عورت ہون اور میں اس سے نکاح توڑنا چاہتی ہوں پس بعد ثابت ہونے رشتہ زوجیت کے قاضی مالکی مفقود کا نام اور اُسکے اب وجد کا نام اور مفقود کا حلیہ طول وعرض ورنگ وداغ وعیب ونشان اعضاء کا اور پیشہ وکسب اسکا اور عمر اس کی اور اصلی سکونت اسکی لکھکر اُسطرف روانہ کرے جس طرف مفقود کے جانے کا احتمال ہوا اور اگر کوئی جانب غالب نہو تو ہر طرف اپنی اور دوسری سلطنت میں روانہ کرے اور اگر قاضی حنفی یہ کارروائی اسقدر کرکے جب تالاش سے مایوس ہو تو قاضی مالکی کے پاس روانہ کردے یہ بھی درست ہے مگر تالاش کامل ہو پس جبکہ قاضی مفقود کی خبر سے ناامید ہوا اپنی تالاش سے یا قاضی حنفی کی تالاش پر اعتقاد کرکے تو عورت کے پاس اگر مال مفقود سے نفقہ کی صورت نہیں ہوسکتی تو ایسی صورت میں قاضی مالکی فے الفور فسخ نکاح کردے جیسا کہ اس صورت میں کہ عورت کو اگرچہ نفقہ میسر آتا ہے مگر وہ کہتی ہے کہ مجکو غالب خوف ہے کہ مجھسے زنا سرزد ہو جاوے اور عورت کے ظاہر حال اور قیل وقال سے اس خوف کی سچائی معلوم ہوتی ہے تو ان دونوں صورتوں میں اس کے لیے انتظار چار سال کا نہیں فوراً قاضی کہدے کہ تمہارے شوہر کی تالاش سے میں مایوس ہو گیا ہوں میں حکم دیتا ہوں کہ وہ مرگیا ہے بوجہ حکمی موت کے اس سے تیرا نکاح میں نے

توڑ دیا پس وہ بعد عدت موت کے دوسرا نکاح کر سکتی ہے اور اگر عورت کے لیے کوئی صورت
نفقہ کی ہو سکتی ہو اور خوف زنا کا بھی نہو تو قاضی مالکی اس سے کہدے کہ جا اب چار برس تک
خاوند کا انتظار کر لیں وہ عورت اب بحکم قاضی چار برس کا انتظار کریگی اور اس حکم سے پہلے اگرچہ
بیس برس گذر گئے ہوں انکا کوئی اعتبار نہیں اور اس چار برس کی ابتدا نالش کے روز سے شروع
ہو گی۔ بعد گزرنے چار برس کے اگر عورت کو قصد فسخ نکاح کا ہو تو قاضی مالکی کو خود بخود کہاد رودہ
اسوقت اس کے شوہر کے مرجانے اور عورت کے نکاح ٹوٹ جانے کا حکم دیدیوے مگر اس صورت
میں قاضی حنفی نہ تو قاضی مالکی وغیرہ کو اس مقدمہ کے فیصلہ کرنے کے لیے نائب کرے گا اور نہ عورت
کو قاضی مالکی کی طرف جانے کی ہدایت کرے گا۔ کیونکہ نفقہ بھی موجود اور خوف زنا کا بھی نہیں
تو اب مذہب حنفی میں فسخ نکاح مفقود کی ضرورت نہیں اور بلا ضرورت ترک مذہب کرنا یا دوسرے
سے کرانا ناجائز ہے ہاں اگر عورت خود بخود قاضی مالکی کے پاس جاکر نکاح فسخ کرانا چاہے تو وہ
بعد چار برس کے اگر مایوس ہوا خبر مفقود سے تو فسخ کردے گا ہم اس کے درپے نہونگے چشم پوشی
کرلیں گے۔ اور جن ملکوں میں قاضی مالکی نہ ملے اور قاضی حنفی ہو تو بوجہ ضرورت کے قاضی حنفی ہی — دوم قاضی
یہ ساری کارروائی کر سکتا ہے اگرچہ مجتہد نہ ہو اگرچہ ہمارے زمانے تیرھویں صدی کا ہو۔ اور — سوم قاضی
اگر قاضی حنفی بھی نہو اور ملک کا بادشاہ نامسلم ہو تو ان کی درخواست پر وہ کسی مسلمان کو حاکم مقرر کرے
اور وہ حاکم قاضیوں کو مقرر کرے تاکہ وہ اس قسم کے فیصلہ جات قاضی مالکی سے کرائیں اگر نہ ملے تو خود
کریں۔ اور اگر بادشاہ نامسلم کے تابع چھوٹے چھوٹے حکام مسلمان ہوں جیسے کہ اس انگریزی — چہارم قاضی
حکومت میں بعضے جگہ نائب تحصیلدار اور بڑا تحصیلدار منصف ڈپٹی افسر مال مہتمم خزانہ جج وغیرہ
مسلمان ہوا کرتے ہیں پس بوجہ معدوم ہونے قاضی مالکی کے وہ خود بخود اس کا فیصلہ کر سکتے ہیں
علماء کرام سے امام مالک صاحب کے مذہب کا طریقہ معلوم کر کے بوجہ ولایت کے بشرطیکہ ان کا
مقرر کرنے والا حاکم اعلے جج یا ڈپٹی کمشنر مسلمان ہو ورنہ اس کا فیصلہ درست نہوگا کیونکہ قاضی کا مقرر
کرنے والا مسلمان ہونا چاہیئے اگر یہ حکام کسی عالم دیندار سمجھدار کو بلا کر کہدیں کہ میں نے آپ کو اس امر — پنجم قاضی
کے فیصلہ کرنے کیلئے قاضی مقرر کیا ہے پس وہ عالم جس قدر زمانے میں تحقیق کر کے حکم دیدے درست
ہو گا اور بعد کو وہ معزول ہو جاوے گا۔ اور اگر یہ حکام کسی عالم کو کسی علاقہ خاص یا عام کا قاضی مقرر
کردیں قلیل مدت یا کثیر کیلیے تو بھی درست ہے اور اگر علاقہ کے معتبر لوگوں نے اپنی طرف سے — ششم قاضی
سوائے حکم سلطان کے کسی مسلمان غیر عالم کو والی مقرر کر دیا اور اس نے خود فیصلہ کیا یا قاضی

مقرر کیا تو یہ بھی درست ہے کیونکہ مسلمانوں کی جماعت ایک شخص کو حاکم کردینے سے بھی یہ کام
ف ہفتم قاضی
انجام دلسکتی ہے اور اگر سلطان نامسلم والیون اور قاضیوں کو مقرر نکرے تو مسلمان لوگ اتفاق
کر کے ایک بڑے عالم دیندار پرہیز گار کو والی مقرر کردیں تو کل لوگوں پر اس کے پاس جانا واجب
ہوگا اور اگر ایک عالم کے پاس کل اطراف کا جانا مشکل ہو تو ہر علاقہ کا پرہیزگار لائق عالم وہاں کا
ف ہشتم قاضی وحکم نہ ہو وحکم
والی سمجھا جائے گا اور ایک علاقہ میں اگر ایسے علماء متعدد ہوں تو قرعہ ڈالیں جس کا قرعہ نکلے وہی
والی ہوگا جیسا کہ عبارت تحدکیہ نذیہ سے ثابت ہے۔ اور اگر یہ بھی نہو تو جس علاقہ میں ایسا عالم
عربی داں ماہر مسائل کا ہو جو کہ لوگوں پر رغبت اور خوف کی صورت دونوں میں حکم کرنے والا
ہوا ور لوگ اس کا حکم طوعاً وکرہاً مانتے ہوں تو وہ بھی مثل اس قاضی کے ہے جس کو مسلمان سلطان
یا والی یا کل لوگوں نے مقرر کیا ہو وہ بھی یہ ساری کارروائی کرسکتا ہے لکونہ نائبا من جہۃ الشرع
لان العلماء ورثۃ الانبیاء اور اگر دوران تلاش میں مفقود کی ولادت سے نوے برس پورے
ہوگئے یا مفقود کے موضع میں اسکا ہم عمر کوئی نرہا تو اب مالکی قاضی ہو یا حنفی یا علاقہ کا معروف جو
عالم ہو فوراً فسخ نکاح کا حکم دیوے کما لا یخفی اور جو صورت فیصلہ کرنے کی ہو یہ ضرور ہے کہ وہ غائب اس
حاکم وقاضی کی حکومت اور ولایت میں ہو یعنی مفقود اور غائب کا اصل موضع زیر ولایت حاکم ہووے
نہ یہ کہ جس جگہ وہ وقت حکم کے رہتا ہے وہ زیر ولایت ہو کیونکہ یہ تو معلوم ہی نہیں کہ وہ غائب
کہاں ہے اور باوجود ممکن ہونے پہلی صورتوں کے آخر کی صورت کا فیصلہ درست نہوگا
بوجہ اس کے کمزور ہونے کے بمقابل اُن صورتوں کے اور اگر اس آخر کی صورت کے فیصلہ
میں یہ خوف ہو کہ مفقود اگر آگیا یا بعد کو زندہ ثابت ہوگیا تو دشمنی کرے گا یا مقدمہ بازی کریگا
یا اس کے وارث لوگ کوئی فساد کرینگے تو اس ضلع واطراف کا جو ایسا حاکم ہو جو کہ ایسا فیصلہ کرسکے
اگرچہ نامسلم ہی ہو اس کے آگے اس عالم کے فیصلہ کو پیش کر کے برحال کرادیں یا نئے سرے
سے اس سے فیصلہ چاہیں پس جبکہ اسنے بھی یہی فیصلہ کردیا تو اب مقدمہ بازی کا خوف نرہیگا
اور اس حاکم سے شریعت کا فیصلہ مقصود نہیں کیونکہ وہ تو اس علاقہ کے عالم سے ہوچکا ہے اُس
حاکم نامسلم سے فقط عرفی فیصلہ مقصود ہے جس سے نزاع کا خوف باقی نرہے ف سلطان
نامسلم کے نیچے کے کسی مسلمان حاکم نے مثلاً ڈپٹی یا تحصیلدار یا افسر مال یا جج نے اپنے علاقہ میں
کسی عالم کو ایسے مقدمات کے لیے بغیر اجازت سلطان نامسلم کے قاضی مقرر کردیا تو درست ہوگا
اور جب وہ مسلمان تبدیل ہوجاوے تو دوسرے حاکم سے جو کہ اس کے قائم مقام ہو منصب

قضاء کا طلب کرلے یا اُس سے اوپر والے مسلمان حاکم سے اجازت لے لے یہ بھی درست ہے

یازدہم قاضی

اور جو مولوی کہ فقط نکاح اور کابین اور طلاقنامہ وغیرہ درج کرنے کے لیے انگریز سے قاضی مقرر ہوتے ہیں ان کو اس قسم کے فیصلہ کرنے درست نہیں کیونکہ اُنکی قضاء چند اشیاء میں ہے کو دیکھکر فقط فتوے دیدیا کرتے ہیں سو یاد رہے کہ مفقود کے بارے میں ایسے فتوے سے کچھ نہیں ہوتا نہ مذہب حنفی میں اور نہ مذہب مالکی میں جب تک کہ صورت مقدمہ کی کسی قاضی کے روبرو پیش ہو کر فیصلہ نہو تب تک وہ فتوے بیکار ہے فتوے کی بناپر نکاح نہو گا بلکہ زنا ہو گا یہ سب کچھ اس کتاب تنجیۃ المالک میں موجود ہے میںنے محض اللہ تعالےٰ کیواسطے یہ کتاب لکھی ہے پروردگار اس کو قبول فرما دے اگر کوئی اہل علم غلطی سے آگاہی کریگا تو لنفط صواب ضرور قبول کرونگا دین کا سنبھالنا مقصود ہے نہ بات کا پالنا - قاضیوں اور معروف علماء کو چاہیے کہ امر حق کے ظاہر کرنے میں کسی کا خوف نہ کریں اور ظالموں اور زیادتی کرنے والوں کو ہدایت کریں اگر ملک کے لوگوں کا اتفاق کسی عالم گمراہ ہو تو ایسے ظالموں کی پوری خبر لینی چاہیے کیونکہ قضا سے مقصود نصرت مظلوم کی ہے اور گاؤں کے معتبروں پر بھی ضروری ہے کہ علماء کو حکومت دیویں تاکہ وہ حقدار کو حق پہونچا سکیں شمس الہدایہ ص۳ میں ہے ومقصود القضاء قمع الظالمین عن الغصب والتعدی وغیرذلک ونصر المظلومین والایصال الی کل ذی حق حقہ لان القضاء سیف اللہ فلا یجن اللہ فی سلاحہ بعکس ما امرہ اللہ تعالی بہ وجعلہ امانۃ عندہ اھ بیت

ما نصیحت بجائے خود کردیم	روزگارے دریں بسر بردیم
در نیاید بگوش رغبت کس	بر رسولان بلاغ باشد و بس

قاضی غلام جیلانی حنفی نقشبندی - پنجابی ضلع اٹک کیملپور - علاقہ چھچھ موضع و ڈاکخانہ شمس آباد انتہائے پنجاب سرحد المرقوم ۱۳۲۵ھ

مختصر اور سے روزے بعض مولوی لوگ مجموعہ فتاوی عبدالحی صاحب کا یا اور کسی کتاب کی عبارت

در رشوت گرفتن قاضی و ثالث و رزق آن

حاکم اگر رشوت گرفت بعد فیصلہ یا قبل آن در ان سہ قول اند اول آنکہ در کدامی واقعہ کہ رشوت گرفتہ و در دیگر واقعات قضاء او درست باشد و خود فاسق گردد این را امام بزدوی

وصاحب فتح القدیر اختیار کرده **دوم** در کدامی فیصله که رشوت گرفته در ان قضا درست
نباشد و در دیگر فیصله ها که رشوت نگرفته درست باشد و این را پسند کرده امام سرخسی رحمة الله
علیه **سوم** در ان فیصله که رشوت گرفته و دران که نگرفته در همه فیصله ها قضائے او درست نباشد
در خانیه گفته که علماء اجماع کرده اند که قاضی در کدامی واقعه که رشوت گرفته آن حکم و قضاء او نافذ
نگردد علامه شامی بر آن اعتراض کرد که دعوائے اجماع درست نیست زیرا که امام بزدوی
وصاحب فتح القدیر هرگاه که مخالف شدند اجماع کجا ماند لیکن بر قول اول بوجه ضرورت درین
زمانه عمل باید کرد ورنه همه احکام قاضیان باطل خواهند شد زیرا که چنان واقعه یک هم نیست که
قاضیان رشوت نگرفته باشند کم از کم اینقدر ضرور میگیرند که آنرا محصول و بار برداری میگویند
و مزدوری نامند قبل الحکم یا بعد الحکم میگیرند پس اگر فیصلهٔ رشوت را ناجائز گفته شود همه احکام معطل
رشوت گیرند و نامش محصول سے نهند و در اعتقاد خود آنرا حلال میگویند و آن عبارت شامی
اینست واما اذا ارتشی ای بعد صحة تولیة سواء ارتشی ثم قضی او قضی ثم ارتشی کما فی
الفتح فحکی فی العمادیة ثلاثة اقوال قیل ان قضاءه نافذ فیما ارتشی فیه وفی غیره
وقیل لا ینفذ فیه وینفذ فی ما سواه واختاره السرخسی وقیل لا ینفذ فیهما والاول
اختاره البزدوی واستحسنه فی الفتح وفی الخانیة اجمعوا انه اذا ارتشی لا ینفذ قضاؤه
فیما ارتشی فیه اه قلت حکایة الاجماع منقوضة بما اختاره البزدوی واستحسنه فی الفتح
وینبغی اعتماده للضرورة فی هذا الزمان والا بطلت جمیع القضایا الواقعة الاٰن لانه
لا تخلو قضیة عن اخذ القاضی الرشوة المسماة بالمحصول قبل الحکم او بعده فیلزم تعطل
الاحکام وقدمر عن صاحب النهر فی ترجیح ان الفاسق اهل للقضاء انه لو اعتبر العدالة
لانسد باب القضاء فکذا یقال هنا وانظر ما سنذکره فی اول باب التحکیم وفی الحامدیة
عن جواهر الفتاوی قال شیخنا وامامنا جمال الدین البزدوی انا متحیر فی هذه المسئلة
لا اقدر ان اقول تنفذ احکامهم لما اری من التخلیط والجهل والجرأة فیهم ولا اقدر ان اقول
لا تنفذ لان اهل زماننا کذلک فلو افتیت بالبطلان ادی الی ابطال الاحکام جمیعا یحکم الله
بیننا وبین قضاة زماننا افسدوا علینا دیننا وشریعة نبینا صلی الله علیه وسلم لم یبق
منهم الا الاسم والرسم اه هذا فی قضاة ذلک الزمان فما بالک فی قضاة زماننا فانهم

چون ظاهر شد این شکایت و حکایت قاضیان آن زمانه بوده پس چه حال باشد قاضیان زمانه ما

زادوا علی من قبلهم باعتقادهم حل ما یاخذ ونذر من المحصول بزعمهم الفاسد اھ جلد رابع مصری ص ۳۱۷ و صاحب خلاصة الفتوی نیز ہمیں سو رفتہ کہ اگر فسق قاضی برشوت گرفتن ثابت شود حکمش دران مقدمہ نافذ وجاری نباشد ہمدران صفحہ شامی مذکورست وظاهره ما فی الولوالجیة ان ما قضاه فی حال الفسق نافذ وهو الموافق لما مر الا ان یراد بالفسق فی عبارة الخلاصة الفسق بالرشوة تامل اھ و فی شمس الهدایة للعمل علی المذاهب الاربعة من دفع علی القضاء رشوة فلا یصح ان یکون قاضیا ولو قضی لا ینفذ حکمه وبه الفتوی عند الحنفیة اھ و درکتاب عدة ارباب الفتوی ہم نوشتہ کہ قضائے قاضی رشوت گیرندہ باطل ست و بر ہمہ قضاۃ ابطال آن لازم ست و نصہ سئل فی الحاکم الشرعی اذا اخذ الرشوة من احد الخصمین وحکم له هل ینفذ حکمه وقضاءه ام یکون معزولا شرعا بذلک ولا ینفذ حکمه وقضاؤه اجاب لا ینفذ حکمه ولا قضاؤه قال شیخ الاسلام مولانا ابوبکر الرازی فی شرح ادب القاضی للامام الخصاف لا یجوز للقاضی ان یرتشی علی الحکم ولا علی غیره فان ارتشی کان معزولا ولا یجوز قضاؤه بعد ذلک حتی یتوب انتهی و قال برهان الائمة حسام الدین الشهید فی شرح ادب القاضی ایضا ولا ینفذ قضاؤه الذی ارتشی فیه نص علیه فی اخر الباب وسجله ذلک یکون باطلا واما قضاؤه بعد ذلک هل ینفذ فیه کلام وذکر فی اخر الباب ما نصه وقضاء المرتشی فیما ارتشی باطل حتی لا یحل لاحد من القضاة ان صح عنده ان ینفذ ذلک الحکم ولکن یرده ویبطله انتهی والله سبحانه اعلم ص ۲۷ خلاصہ این ہمہ عبارات اینست کہ قاضی از مدعی یا مدعیٰ علیہ برائے فیصلہ گرفتن چیزے مال گرفت در درست شدن فیصلہ او سخت اختلاف ست اکثر اصحاب ترجیح و مجتہدین فی المسئلہ مثل صاحب خلاصہ بر عدم جواز رفتہ اند پس قاضی را سخت اجتناب باید و دہندہ را نیز ازین فعل حرام نفرت واجب ست زیرا کہ بحق قضا کردن از کلان ترین عبادتہا یک عبادت ست کہ قاضی بحق حکم کنندہ را جنت ست در حدیث شریف آمدہ کہ قاضیان سہ قسم اند یک در جنت رود و دو قاضیان در دوزخ میروند کسے کہ حق دانست و حکم بحق کرد آن قاضی جنتی باشد و کسے کہ حق دانست اما حکم بحق نکرد آن قاضی دوزخی باشد و کسے کہ نہ حق داند و نہ حکم بحق کند چنانچہ اکثر جاہلان و بے علمان زمانہ ما کہ نہ مسئلہ دانند و نہ بر رسم المفتی اطلاع دارند و بہ تخمین حکم میکنند آن قاضی

ہم دوزخی باشد۔ آزبرائے این معنے کہ گرفتن از احد الخصمین حاکم را حرام ست بیت المال متکفل رزق او باشد اما درجائیکہ بیت المال مفقود ست چنانچہ در حکومت بادشاہ نامسلم ونجا وزا بطور رزق القاضی گرفتن و دادن بلاریب جائز ست زیراکہ رزق القاضی باتفاق ہمہ امت از زمانہ حضور صلے اللہ علیہ وسلم جاری شدہ از بیت المال باشد یا از دیگر کسے علامہ شامی در رسالہ شفاء العلیل گفتہ کہ اعمال سہ قسم اند در بعضے اجارہ و رزق ہر دو درست اند مثل بناء مساجد دوم آنکہ اجارہ دران عمل منع باشد نہ رزق مثل قضا و افتا سوم آنکہ دران اجارہ مختلف فیہ ست نہ رزق چنانچہ امامت و اذان و اقامت و حج و نصہ والاعمال انواع ثلثۃ ما یجوز فیہ الارزاق والاجارۃ کبناء المساجد ونحوھا وما تمتنع فیہ الاجارۃ دون الارزاق کالامامۃ والاذان والاقامۃ والحج انتہی اقول منع الاجارۃ فی الامامۃ والاذان والاقامۃ انما ھو علی مذھب المتقدمین لا المتاخرین فانھم جوزوھا کما افتی بہ غیر واحد پس در ملک خراسان و پنجاب و ہندوستان و بنگالہ اگر کدامین عالم را قاضی و حکم و ثالث کردہ شد نہ گرفتن آنرا احتیاط و عزیمت ست اما بقدر رزق خود نہ زیادہ ازان از جانبین گیرد یا کدامی حاکم یا معتبر از مدعی و مدعی علیہ بقدر کفایت رزق او گرفتہ بعد فیصلہ دہد برضا و خوشی خود جائز ست یا ہمہ مردمان موضع از گرہ خود جمع کردہ دہند این ہم درست ست اگرچہ معین کنند اما بطور جزاء احسان اگر ہمراہ آن عالم امداد کنند خوب باشد کما قال الشامی فی تلک الرسالۃ مجازاۃ الاحسان بالاحسان من غیر شرط جائز اھ بمعناہ و بقولہ تعالے ھَلْ جَزَاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ ٥ در شامی دیگر مقام گفتہ جزاء الاحسان بالاحسان مطلوب شرعا

دررزق وکیل وجلواز ونواب (دربانچی)

در معین الحکام و قنیۃ المنیہ نوشتہ کہ رزق قاضی و نوکران قاضی کہ در مصالح مقدمہ مشغول باشند از بیت المال ست واگر از بیت المال صورت نشود (مثلا بیت المال مفقود باشد) این تفصیل ست کہ قاضی حکمنامہ مہر خود کردہ مدعی را دہد کہ مدعی علیہ را بیارد پس اگر مدعی را حاجت مددگار باشد قاضی نوکر خود را ہمراہش کند و چیزے از مدعی آنرا بدہاند باز اگر مدعی علیہ حیلہ و انکار کند در حاضر شدن اجرت سپاہی بر مدعی علیہ بنہد محیط الائمہ ترجمانی گفتہ کہ در ابتداء طلب اجرت سپاہی قاضی بر مدعی باشد و بوقت انکارہم

مدعی علیہ باشد و این استحسان ست برائے زجر و تنبیہ و در ادب القاضی کہ تصنیف قاضی
صدر ست گفتہ کہ قاضی آنچنان یک مرد مقرر کند تاکہ مردمان را و گواہان را با ترتیب بلحاظ
ادب پیش قاضی بیارد و کسیکہ بے ادبی کند آنرا زجر و توبیخ کند و آن چنان مرد را صاحب مجلس
قاضی و جلواز میگویند کہ بر سر قاضی برائے ہیبت او ایستادہ شود و اجرت آن بر مدعی باشد
زیرا کہ برائے شہود آن ترتیب قعود وغیرہ میکند لیکن زیادہ از دو روپیہ رواجی نگیرد در زمانہ ما
دیگر شخص آن چنان مقرر کند کہ بیرون از مجلس قاضی مردمان را با ترتیب آرد یعنے کسے کہ اول آمدہ آنرا
اول اجازت آمدن نزد قاضی بدہد و ہمہ را یکبار نگزارد تاکہ در مجلس قضاء شور و شغب نشود و اجرت
این دربان بر قاضی و وکلاء باشد زیرا کہ عمل او برائے نفع ایشان باشد کہ ایشان را از انبوہ
مردمان آرام رساند (حجت) **وپیادہ** کہ از دار القضا برائے کارہائے مدعی میرود از مدعی
اجرت خود بگیرد لیکن اگر در شہر رود از نصف درم تا سالم درم گرفتن میتواند و اگر بیرون مصر آمد و
رفت کند برائے مسافت ہر فرسنگ کم درجہ سہ روپیہ و زیادہ چہار ست ازین زیادہ نگیرد
واجرت وکیل مدعی بر مدعی و اجرت وکیل مدعی علیہ بمدعی علیہ آید برائے ہر مجلس
قاضی زیادہ از دو روپیہ نگیرند ھکذا وضعہ العلماء الکبار وھی احوط مثالہم **و** برائے
صفائی گواہان مدعی ہرگاہ کہ مردے از محکمہ قضا برود در مواضع و محلہائے شاہدان تاکہ
معلوم کند کہ این گواہان عادل ہستند یا مستور الحال یا فاسق اند مزدوری آن بر مدعی باشد
(شص اے شرح صباغی) ہرچند کہ در رائے قاضی آید از مدعی بدہاند واللہ اعلم بالصواب

یلوح الخط فی القرطاس دہرا ۝ وکاتبہ رمیم فی التراب

قاضی غلام جیلانی ۔ موضع و ڈاک خانہ شمس آباد
ضلع اٹک ملک انتہائے پنجاب سرحد

فہرست